

Farkas Zoltán

A RENDI HELYZET FOGALMA ÉS TÍPUSAI

Az intézményes szociológia elméletében három fő fogalmat vezetünk be a társadalomban elfoglalt helyzet vagy állapot különböző oldalainak a kifejezésére: a társadalmi helyzet, a társadalmi állapot és a rendi helyzet fogalmát. A társadalmi helyzet és a társadalmi állapot - egy másik tanulmányban meghatározott - fogalmához képest ebben a tanulmányban az egyének és csoportok adott társadalmon belüli elhelyezkedésének különböző oldalára mutatunk rá a rendi helyzet fogalma segítségével. A tanulmány első részében először utalunk a rend és a rendi helyzet fogalmának a történettudományban kialakult felfogására, és ehhez kapcsolódva foglalkozunk Max Weber klasszikus felfogásával a rendekre és a rendi helyzetekre vonatkozóan; majd meghatározzuk a rendi helyzet fogalmát az általunk képviselt felfogásban. A tanulmány második részében tipizáljuk a rendi helyzeteket, és megkülönböztetjük egymástól a privilegizált, a degradált és a normatívált rendi helyzetet.

Kulcsszavak: rendi helyzet, rendi helyzet típusai, privilegizált helyzet, degradált helyzet, normatívált helyzet, előnyös- és hátrányos megkülönböztetés

1. A rendi helyzet fogalma

A rendi helyzet klasszikus értelmezése

A rend kifejezést rendszeresen először az ókori Rómában használták egyházi emberek a papság jelölésére, de hasonló értelemben használatossá vált a világiak körében is. A középkorban az egyházi írók rómaiaktól kölcsönzött szóhasználatában a rend a társadalom egyik szabályos, szilárd körvonalú és az isteni tervnek megfelelő szeletét jelentette. (Bloch 2002: 342) Európában, a feudalizmus korában meglehetősen elterjedt felfogás az embereket három rendbe sorolta: a papok, a lovagok és a szabad dolgozók rendjébe. (I. m.: 320) E rendek tagjai főleg foglalkozásuk, életmódjuk és külön jogaik alapján különültek el egymástól, de mi az utóbbi szempontra helyezük a hangsúlyt.

A katolikus papság jogi szempontból világosan különálló rendet alkotott, mivel a papságra sajátos jogszabályok vonatkoztak, és az egyháznak jelentős igazságszolgáltatási privilégiumai voltak. A papság azonban a társadalmi erő, illetve a hatalom, a vagyon és az életmód szempontjából nagymértékben differenciált volt. A főpapok tulajdonában igen jelentős vagyonok halmozódtak fel, és földbirtokaikhoz uralmat és hatalmat biztosító jogok is kapcsolódtak, amelyek biztosították a különböző járandóságok behajtását. Ezzel szemben a szerzetesek a tiszta aszkézis és a földhöz ragadt gondok közt éltek. A papság legalsó rétegét alkotó falusi papok igen kevés jövedelemmel rendelkeztek, és életük nem sokban különbözött a többnyire szolgai sorban lévő híveik életétől. (Bloch 2002: 373-375)

A lovagok által alkotott nemesi rend körvonalai Nyugat-Európában a 12. században kezdtek kirajzolódni, és a 13. században szilárdultak meg. A nemesség mint rend két fő ismertetőjegye: (1) tagjai sajátos jogi helyzetben voltak, amely alátámasztotta és érvényesítette az általuk igényelt felsőbbrendűséget; (2) e jogi helyzet rendszerint vérségi alapon öröklődött, szabályozott formában és csak kevés számú kivételt megengedve. (Bloch 2002: 312)

A nemesi rend tulajdonképpen megfelelt a földesurak osztályának, amelynek tagjai alapvetően a földterületek birtoklásából nyerték jövedelmüket. (Bloch 2002: 316-317) A 13. század folyamán a nemesek privilégiumai már jogi kódexekben is megfogalmazást nyertek. A nemesi jogok kifejezett megfogalmazása után már csak olyan egyén lehetett hűbéres, és csak az birtokolhatott hűbértartást, aki nemes volt. A nemesek különleges védelmet élveztek a nemtelenekkel szemben, mentesültek az általános pénzbeli terhek alól, mivel hivatásuk a közfelfogás szerint a kardforgatás, a hadviselés volt. A nemesség tagjai arra törekedtek, hogy kiválóságuk jeleként maguknak tartsák fenn a fegyverviselés jogát; idővel csak a nemeseket illette meg a magánbosszú joga, amelyet elválaszthatatlannak tartottak a fegyverviselés jogától. (I. m.: 353-356) A nemesi rend sem volt azonban egységes, tagjai jelentős mértékben különböztek egymástól az uralom és a hatalom, valamint a vagyon és az életmód szempontjából. Amikor a hűbéri függőségi rendszer még viszonylag tisztán érvényesült, a rangsorolás alapjául többnyire az egymás fölött elhelyezkedő hűbéri kapcsolatok szolgáltak. (I. m.: 361-364) A 12. században a lovaggá válás joga örökletes privilégiummá alakult, azaz rendszerint csak olyan személyeket avattak fel lovagoknak, akiknek már az ősei is lovagok voltak. A feudális kor végére kialakult jogi felfogás azonban nem tiltotta meg mereven nem nemesi származásúak lovaggá ütését és a nemesi rendbe történő felvételét, az általános szabály alóli kivételeket inkább szigorú szabályozásnak igyekeztek alávetni. (I. m.: 348, 350)

Az úgynevezett "harmadik rendbe", a dolgozók rendjébe tartoztak a szabad parasztok és a városi polgárok. A szabad parasztok olyan saját tulajdonukban lévő földön gazdálkodó parasztok voltak, akik nem tartoztak valamelyik hűbérúr fennhatósága alá; ők törvény szerint közvetlenül a királytól, valójában azonban a királyi tisztségviselőinek a szerepét is betöltő főúrnaktól függtek. A 11. században Nyugat-Európában megindult a városfejlődés, és a városi lakosok jelölésére megjelent a "polgár" szó. A városi polgárok főleg pénzügyekkel, iparral és kereskedelemmel foglalkoztak. Egy-egy város lakói választott testület formájában önkormányzatot hoztak létre, és az uralkodó elismerte jogi függetlenségüket. A szolgálkat nem tekintették szabad embereknek, ezért nem tartoztak a dolgozók rendjébe sem. (Bloch 2002: 266, 380-381)

A történettudományban kialakult felfogáshoz kapcsolódva, a szociológiaelméletbe főleg Max Weber vezette be a rend és a rendi helyzet fogalmát. *Weber klasszikus meghatározása szerint a rendi helyzet három ismertetőjegye, az adott helyzetben lévő egyének (1) sajátos megbecsültsége, (2) sajátos életvitelük és (3) pozitív vagy negatív privilégiumai.*

Meghatározása szerint: "Ellentétben a tisztán gazdaságilag determinált >>osztályhelyezettel<<, >>rendi helyzetnek<< emberek létsorsának minden olyan tipikus komponensét nevezzük, amelyet valamilyen, a >>becsületre<< (megbecsülésre) vonatkozó különleges, pozitív vagy negatív társadalmi megítélés determinál, oly módon, hogy ez a megítélés sok embernek valamilyen közös tulajdonságához fűződik." (Weber 1967: 247) A rend és a rendi helyzet fogalmának meghatározásában Weber az életvitelre vagy életmódra helyezi a hangsúlyt: "Tartalmilag a rendi becsület elsősorban abban fejeződik ki, hogy az emberek mindenkitől, aki a körhöz akar tartozni, meghatározott életvitelt várnak el." (I. m.: 248) Csupán másodlagosnak, mintegy járulékos ismertetőjegynek tekinti a - pozitív vagy negatív - privilégiumok létét: "Ha gyakorlati szempontból vizsgáljuk a dolgot, a rendi tagozódás mindenütt az eszmei és anyagi javak vagy előnyök tipikusnak megismert monopolizálásával jár együtt. A különleges rendi becsülethez - amely mindig távolságon és exkluzivitáson nyugszik - és a becsületbeli előnyökhöz a legkülönbözőbb materiális monopóliumok járnak..." (I. m.: 250) Más megfogalmazásban Weber rendi helyzetnek nevezi a társadalmi értékelésben tipikusan szerepet játszó és figyelembe vett pozitív, illetve negatív privilégiumokat, amelyek alapja a jellegzetes életvitel, a formális nevelés, illetve a megfelelő életformáknak ez alapján való birtokbavétele, valamint a származásnak vagy a foglalkozásnak kijáró presztízs. (Weber 1987: 307)

Úgy tűnik tehát, hogy Weber értelmezésében elsődleges a rendi becsület és az ezzel járó életvitel. Főleg ezzel magyarázható az, hogy Weber rendi helyzet (ständische Lage) fogalmát státusnak (status) fordították angolra (pl.: Gerth-Mills 1946: 187; idézi Vanfossen 1979: 40; Weber 1978: 305), és általában a presztízs és az életvitel szerinti státusként értelmezik a szociológiai irodalomban (pl.: Rex 1961: 144-145; Grabb 1984: 55-56). Weber azonban hangsúlyozta azt is, hogy a rendi becsülethez és a sajátos életvitelhez meghatározott megkülönböztetések is kapcsolódnak, pontosabban a privilegizált rendeknél pozitív privilégiumok, illetve más rendeknél "negatív privilégiumok".

Felhívjuk a figyelmet arra, hogy Weber rendi helyzet fogalma elsődlegesen nem a fogalmaink szerinti társadalmi élet szféráján belüli helyzetre, hanem a magán- és a közösségi élet szféráján belüli

helyzetre, illetve e szférán belüli életvitelre és megbecsültségre vonatkozik.[1] Mint írja: "Elmondhatjuk tehát, ha némi leegyszerűsítéssel is: az osztályok a javak termeléséhez és megszerzéséhez való viszonyok szerint tagozódnak, a rendek a javak fogyasztásának elvei szerint, különösen életvitel-módok alakjában." (Weber 1967: 253)

A rendi helyzet ismertetőjegyei közül Weber talán azért nem a pozitív vagy negatív megkülönböztetéseket emelte ki a legfontosabb ismertetőjegyként, mert nem látott szoros összefüggést a társadalmi helyzet, illetve az "osztályhelyzet" és a rendi helyzet között. Felfogása szerint előfordulhat, hogy a rendi helyzet részben osztályhelyzeten alapul, de a rendi helyzetnek nem kell feltétlenül osztályhelyzethez kapcsolódnia. (Weber 1967: 247; Weber 1987: 307)

Weber rendi helyzet fogalmában azt a problémát látjuk, hogy olyan induktív módon meghatározott fogalom, amelynek az általa megkülönböztetett összetevői a tapasztalatok szerint a valóságban szorosan összefüggnek egymással, amelyek azonban elemi alkotórészeit tekintve nagyon különböző természetűek és nincsenek logikai kapcsolatban egymással. Bár Weber általában hangsúlyozza az ideáltipikus fogalmak jelentőségét, a rendi helyzet fogalmát nem ideáltipikus fogalomként határozza meg; e fogalomban a valóság egymástól nagyon különböző vonatkozásait - a megbecsültséget, az életvitelt és a pozitív vagy negatív privilégiumokat - foglalja össze, illetve fejezi ki. Azaz Weber a rend és a rendi helyzet fogalmának a meghatározásában a népesség adott köre bizonyos jellemzőinek a valószínű együttjárására, és nem a különböző jellemzők idealizált elkülönítésére helyezi a hangsúlyt. Ez a helyzetfogalom ezért kevésbé alkalmas a társadalmi jelenségek, illetve a társadalmi jelenségek bizonyos vonatkozásainak a magyarázatára; tulajdonképpen csak a szóban forgó jelenségek, illetve e jelenségek adott népességen belüli eloszlásának a leírására alkalmas.

A rendi helyzet fogalmának meghatározása

Az általunk kidolgozott, illetve részben még átdolgozás alatt álló *intézményes szociológia elméletében* három fő fogalmat vezetünk be a társadalomban elfoglalt helyzet vagy állapot különböző oldalainak a kifejezésére: a társadalmi helyzet, a társadalmi állapot és a rendi helyzet fogalmát. A társadalmi helyzet és a társadalmi állapot fogalmával, a társadalmi helyzetek típusaival, valamint a társadalmi állapotok adott helyzetek általi meghatározottságával egy másik tanulmányban foglalkoztunk. (Farkas 2013a) A társadalmi helyzet és a társadalmi állapot fogalmához képest az egyének és csoportok adott társadalmon belüli elhelyezkedésének különböző oldalára mutatunk rá a rendi helyzet fogalma segítségével.

A rendi helyzet fogalmát olyan rendszeres fogalomként igyekszünk bevezetni, amely illeszkedik az intézményes szociológia elméletébe, tehát amely - a már bevezetett fogalmak felhasználásával - logikailag következetesen meghatározott és tartalmát tekintve egynemű. A szóban forgó fogalom meghatározásában a rend klasszikus fogalmának ahhoz az ismertetőjegyéhez nyúlunk vissza, amely szerint a rend tagjaira sajátos jogszabályok vonatkoznak, a rend tagjai sajátos helyzetet foglalnak el a jogszabályok érvényességi köreikben (Lenski 1966: 77). Azonban e fogalmat ilyen szempontból mi tágabban értelmezzük, és nemcsak a jogszabályok, hanem általában az intézményes szabályok érvényességi köreikben elfoglalt sajátos helyzetre vonatkoztatva határozzuk meg a rendi helyzet fogalmát. A Weber által megkülönböztetett ismertetőjegyek közül így módon a pozitív privilégiumokat vagy a "negatív privilégiumokat" emeljük ki a rendi helyzet ismertetőjegyeként. Ilyen szempontból tehát Weber fogalmához képest szűkebben értelmezzük a rendi helyzet fogalmát, mivel a sajátos megbecsültséget és a sajátos életvitelt vagy életmódot nem tekintjük a rendi helyzet ismertetőjegyének.[2]

Felfogásunk szerint a rendi helyzet bizonyos értelemben intézményes helyzet, illetve az intézményes helyzettel összefüggésben határozható meg. A máshol meghatározott értelemben intézményen sajátos szabályrendszer értünk, és *intézményes helyzetnek* nevezzük az adott egyén vagy csoport helyzetét egy adott intézmény vagy intézményrendszer intézményes szabályainak az érvényességi köreikben, amelyet az intézményes szabályok érvényességi körét meghatározó szabályok jelölnek ki. Az intézményes helyzet azokkal az ismertetőjegyekkel (pl. nemi hovatartozás, kor, lakóhely, szakképzettség, beosztás stb.) jellemezhető, amelyekre vonatkoztatva az intézményes szabályok érvényességi körei az egyének vonatkozásában meghatározottak, és amelyeket mi intézményes helyzetalkotó tulajdonságoknak nevezünk. (Farkas 2010a: 293-295)

Rendi helyzetnek nevezzük a kifejezett értékek alapján feltételezett általános intézményes szabályrendszerben az adott egyén vagy csoport által elfoglalható intézményes helyzethez képest az adott egyén (vagy csoport) valóságos intézményes helyzetét, illetve a két helyzet közötti eltérést, a szubjektum érdekeire vonatkoztatva.

A rendi helyzet fogalma értékelő fogalom, azaz e fogalom nem önmagában a valóságot fejezi ki, hanem a valóságos intézményes helyzetet a kifejezett értékek alapján feltételezett, e feltételezés szerint általánosan érvényes intézményes szabályrendszerben elképzelt intézményes helyzethez viszonyítva értékeli. A félreértések elkerülése végett hangsúlyozzuk, hogy elvileg bármilyen társadalmi csoporton belül beszélhetünk rendi helyzetekről, tehát nemcsak az állami (nemzeti) társadalmon, és különösen nemcsak a feudális társadalmon belül. A rendi helyzeten társadalmi természetű helyzetet értünk, tehát a szóban forgó intézményeken és intézményes helyzeten elvileg társadalmi intézményeket, és a társadalmi intézmények érvényességi köreiben elfoglalt intézményes helyzetet értünk.[3]

A fent kiemelt rövid meghatározáshoz képest érthetőbben világítunk rá arra, hogy mire gondolunk akkor, amikor rendi helyzetről beszélünk, ha figyelembe vesszük, hogy empirikusan hogyan állapíthatjuk meg a rendi helyzeteket. *A rendi helyzet meghatározásához* a következő három lépésben jutunk el: (1) Feltételezünk egy általános érvényű intézményes szabályrendszert, amely az egyének adott körében egyaránt érvényes valamennyi egyénre. (2) Felmérjük, hogy az egyes egyénekkel vagy csoportokkal szemben a valóságban milyen intézményes szabályok vannak érvényben, illetve az előfeltételezett intézményes szabályok mennyiben érvényesülnek; és megállapítjuk, hogy a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályok mennyiben térnek el az előfeltételezett szabályrendszertől. (3) Az előfeltételezett intézményes szabályok és a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályok között tapasztalható eltéréseket az egyes egyének, illetve csoportok érdekeire vonatkoztatjuk.

Nézzük tehát közelebbről az első lépést. Kifejezett értékek alapján előfeltételezünk egy általánosan érvényes intézményes szabályrendszert, amely - feltételezésünk szerint - egyaránt érvényes minden egyénre, illetve csoportra, amely tehát e tekintetben egyenlő elbírálásban részesíti az adott társadalmi csoport tagjait. Az értékelés során szemmel tartott értékek az adott egyének számára elvileg instrumentális értékek, mivel arra való tekintettel tartjuk ezen értékeket relevánsoknak, hogy milyen társadalmi intézmények mely szabályai vonatkoznak az egyes egyénekre, amelyek meghatározzák az adott egyének társadalmi viszonyait, társadalmi helyzetét; és ezáltal meghatározzák az adott egyének társadalmi magatartását és társadalmi állapotát azzal összefüggésben, hogy nagyrészt meghatározzák mások azon cselekvéseit, amelyek jelentősek az adott egyének számára. Azonban a kutató - főleg az igazságosságra tekintettel - mint közösségi értékeket is választhatja az adott értékeket, amennyiben az adott értékek a vizsgált egyének körében a valóságban társadalmi értékeként is létezhetnek.[4]

Az értékek között a legfontosabb a normatív egyenlőség, amely szerint a valóságban is mindenkire azok a szabályok tekinthetők érvényeseknek, amelyek kifejezetten megfogalmazva - az érvényességi körre vonatkozó szabályok szerint - rájuk vonatkoznak, és amelyek ezek szerint a hasonló intézményes helyzetben lévő más egyénekre is vonatkoznak. A normatív egyenlőségen túl tekintettel lehetünk például a méltányosságra, a társadalmi egyenlőségre, a hatékonyságra vagy a teljesítmények szerinti jutalmazásra mint értékekre. A kifejezett értékek vagy értékeknek megfelelő intézményes szabályrendszer bizonyos mértékben létezhet is, például jogszabályok vagy egyéb formális szabályok formájában, esetleg az egyének bizonyos köreinek nem formális szabályaiban. Az előfeltételezett intézményes szabályrendszernek azonban nem kell valamilyen formában feltétlenül léteznie, részben a kutató maga is megfogalmazhatja ezt a szabályrendszert.

Támaszthatunk kevésbé szigorú vagy szigorúbb követelményeket az általánosnak feltételezett intézményes szabályrendszerrel, valamint ezáltal a valóságos intézményekkel és azok tényleges érvényesülésével szemben; ennek megfelelően kisebb vagy nagyobb mértékű eltéréseket tapasztalhatunk az általános érvényűnek feltételezett szabályrendszer és a valóban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő szabályrendszer között. Kevésbé szigorú követelményeket támasztunk az általánosnak feltételezett intézményes szabályrendszerrel szemben, ha olyan szabályokat tételezünk fel általánosan érvényes szabályokként, amelyek legalább névlegesen, kifejezetten megfogalmazva általánosan érvényes szabályok a valóságban is (pl. bizonyos jogszabályok vagy szervezeti szabályok). Ugyanis ebben az esetben eltekintünk attól, hogy az így

feltételezett szabályrendszer is lehet - szigorúbb követelményeknek megfelelő feltételezett intézményes szabályrendszerhez mérten - rendi természetű, amely többé vagy kevésbé különböző rendi helyzeteket határoz meg.

A feudális társadalomban a különböző rendi helyzetek jogilag is meghatározottak voltak, a jog eleve normatív egyenlőtlenségeket fejezett ki, a nagyrészt általános érvényűnek tekinthető szabályai vonatkozásában is (Zlinszky 1994: 66; Révész 1994: 93). A modern jog szabályai is lehetnek bizonyos mértékben rendi természetűek, attól függően, hogy a kutató által feltételezett értékek és a jogalkotásban kifejeződő értékek mennyiben térnek el egymástól. Például, ha bizonyos értékekre vagy elvekre tekintettel feltételezünk egy bizonyos szabályrendszert a személyi jövedelemadózárra vonatkozóan, az éppen érvényben lévő személyi jövedelemadó törvény ehhez képest lehet rendi természetű, amennyiben az adott törvény a feltételezett szabályrendszerhez képest különböző mértékben előnyös vagy hátrányos az egyének bizonyos körei számára.

A legszigorúbb követelményeket akkor támasztjuk az általánosnak feltételezett intézményes szabályrendszerrel szemben, ha olyan intézményes szabályrendszert feltételezünk általánosan érvényes szabályrendszerként, amely - miközben az adott szabályrendszer az érintett egyének számára tulajdonképpen társadalmi természetű - megfelel az igazságosságnak mint általános közösségi értéknek is; azaz amely - a kutató feltételezése szerint - teljes mértékben legitim intézményes szabályrendszernek tekinthető. Teljes mértékben vagy döntően legitim intézményrendszert a valóságban viszonylag kisebb társadalmi csoportokban is kevés valószínűséggel lehet kialakítani, nagyobb társadalmi csoportokban viszont szinte lehetetlen kialakítani; tehát legitim szabályrendszer feltételezésével a vizsgált társadalmi csoportokban, társadalmakban általában igen nagymértékű eltéréseket fogunk tapasztalni az általános érvényűnek feltételezett szabályrendszer és a valóban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő szabályrendszer között.

Máshol (Farkas 2011: 285-290) mi a legitimitás fogalmának szűkebb felfogásaihoz kapcsolódva értelmeztük a legitimitást az általunk úgynevezett közösségi kultúra szintjén.[5] A legitimitás ilyen értelmezése szerint a társadalmi intézmények értékelésének a vonatkoztatási pontját végső soron olyan értékek képezik, amelyeket mi közösségi értékeknek, illetve az egyének szintjén személyes értékeknek nevezünk. Egy intézményes szabályrendszer ilyen értelemben annyiban legitim, amennyiben az egyének személyes és közösségi értékeik alapján az adott szabályrendszert helyesnek, igazságosnak, méltányosnak, az emberek boldogulását szolgálónak stb. ítélik meg. A legfőbb és átfogó közösségi értéknek e tekintetben az igazságosságot tekinthetjük. Az előbb hivatkozott helyen röviden foglalkoztunk Rawls igazságosságelméletével, amely szerint "a társadalmi intézményeknek az igazságosság a legfontosabb erénye" (Rawls 1997: 21); e felfogás szerint azokat az elveket vagy értékeket tekinthetjük az igazságosság elveinek vagy értékeinek, "amelyeket szabad és ésszerűen gondolkodó, saját érdekeik előmozdítására törekvő személyek az egyenlőség kiinduló helyzetében jóváhagynának egyesülésük alapvető feltételeinek meghatározásaként". (I. m.: 30-31) Teljes mértékben legitim intézményes szabályrendszer feltételezésével tulajdonképpen közösségi intézményeket állítunk mintaként, elérendő ideálként az adott társadalom elé, amelynek a társadalmi csoportok (részben a társadalmi egyesülések kivételével), illetve e csoportok intézményei (részben a belső fedezetű intézmények kivételével) rendszerint nem felelhetnek meg.

A feltételezett általános szabályok megfogalmazásában tekintettel kell lennünk arra, hogy olyan intézményes szabályokat előfeltételezhetünk, amelyek egy működőképes és hatékonyan működő társadalmi csoportban, illetve társadalomban valóban általánosan érvényes szabályok lehetnek. Így például a társadalmi csoportokban többnyire képtelenség lenne olyan általános szabályrendszert megfogalmazni, amely a munkatevékenység területén minden egyes egyén számára ugyanazoknak a munkafeladatoknak az ellátását írná elő. Az ugyanis bizonyos mértékben - a dologi-technikai körülményektől és az alkalmazott technológiától függően - természetes, hogy közvetlenül a munkafeladatok ellátására vonatkozó intézményes szabályok közül nagyrészt más és más szabályok vonatkoznak az egyes egyénekre, illetve az egyének bizonyos köreire (bár az állások, munkakörök, beosztások rendszeres rotációja is elképzelhető). Ugyanakkor kétségtelenül megfogalmazhatunk olyan intézményes szabályokat is, amelyek elvileg egy működőképes és hatékonyan működő társadalomban is általánosan érvényes szabályok lehetnek. Sőt, valószínűleg minden hatékonyan működő társadalom esetében találunk olyan alapvető intézményes szabályokat, amelyek az adott társadalom minden egyes tagjára nézve érvényesek.

Például az állami társadalom szintjén általános szabályokként tételezve elfogadhatjuk az általános

emberi jogokat, elfogadhatunk egyes olyan jogszabályokat, amelyek formálisan általános érvényűek, és amelyekkel meghatározott értékek alapján egyetértünk. Előfeltételezhetjük, hogy ezeknek a szabályoknak minden egyes egyénre és csoportra egyaránt érvényeseknek kell lenniük. Előírhatjuk, hogy minden állampolgárnak joga van az alapfokú egészségügyi ellátás ingyenes vagy mindenki által megfizethető és azonos áron történő igénybevételéhez, anyanyelve szabad használatához, a szakképzettségének megfelelő munkavállaláshoz stb. A tudományos kutatók körében megfogalmazhatjuk azt a szabályt, hogy a tudományos fokozatok, akadémiai címek, pályázatok odaítélésénél minden egyes kutatóval szemben ugyanazokat a követelményeket kell támasztani, de az adott kutatók által kapott kutatási támogatások arányában. Egy teljesítménybéres üzemben általános szabályként feltételezhetjük például, hogy a folyamatos munkához minden egyes munkás számára egyaránt biztosítani kell a munkafeladatokat, a megfelelő gépet, a szükséges szerszámokat és készülékeket stb.

Ha mindennapi tapasztalatainkat összevetjük az előző bekezdésben említett példákkal, ebből is egyértelműen kitűnhet, hogy az általánosnak feltételezhető intézményes szabályok nagyrészt nem érvényesülnek, illetve e szabályokkal szemben valójában gyakran más szabályok érvényesülnek. A második lépésben tehát felmérjük azt, hogy az egyes egyénekké vagy csoportokkal szemben a valóságban milyen intézményes szabályok vannak érvényben, illetve az előfeltételezett intézményes szabályok mennyiben érvényesülnek; és megállapítjuk, hogy a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályok mennyiben térnek el az előfeltételezett szabályrendszerétől. A valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő szabályrendszer valószínűleg e vonatkozásban is differenciált lesz. Például valószínűleg azt találjuk, hogy a formálisan általános érvényű törvények sem érvényesek egyaránt mindenkire; vagy például a népesség nagy része nem jut megfelelő egészségügyi ellátáshoz stb.

A valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő szabályrendszer értelmezésében, illetve kiértelmezésében az előfeltételezett, és ezen előfeltételezés szerint általános érvényű intézményes szabályrendszerétől való eltérésekre kell helyezni a hangsúlyt; azaz arra, hogy az előfeltételezett szabályrendszer egyes szabályai a valóságban érvényesülnek vagy nem. A valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő szabályrendszert esetleg megismerhetjük szimbolikus formájában (pl. jogszabályok vagy szervezeti szabályzatok formájában), amennyiben kifejezetten megfogalmazva is létezik ez a szabályrendszer. A valóságban érvényesülő szabályrendszert azonban bizonyos mértékben a szabályosításnak nevezett értelmezési folyamat révén is kiértelmezhetjük a megfigyelhető cselekvésekből; azaz a valóságban érvényesülő szabályrendszer lehet részben csupán látszólagos.[6] Az utóbbi esetben azt kell megfigyelnünk, hogy a cselekvések milyen szabályszerűségeket mutatnak, és ezek a szabályszerűségek megfelelnek az előfeltételezett intézményes szabályoknak vagy nem, függetlenül attól, hogy a megfigyelt szabályszerűségeknek normatív megfelelő szabályok léteznek vagy nem.

Például Magyarországon megfigyelhetjük azt a szabályszerűséget, hogy a munkáltatók, illetve a munkáltatók képviselői többnyire akkor sem vesznek fel a meghirdetett álláshelyekre cigány álláskeresőket, ha az adott álláskeresők egyébként alkalmasak lennének az adott állások betöltésére. (Babusik 2007) Ebben az esetben valójában nem kell feltétlenül léteznie az adott vállalkozás tulajdonosai és/vagy felső vezetői által megfogalmazott olyan nem formális intézményes szabálynak a felvételtől érdemben döntő alsóbb szintű vezetőkre érvényesnek tekintve, hogy "ne alkalmazz cigány munkavállalókat", illetve olyan szabálynak az álláskeresőkre érvényesnek tekintve, hogy "a hirdetés cigányokra nem vonatkozik" ahhoz, hogy a cigány álláskeresők vonatkozásában megállapítsuk a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő szabályrendszer eltérését az egyenlő bánásmód elvének megfelelő és általunk előfeltételezett intézményes szabályrendszerétől.

Az előfeltételezett intézményes szabályoktól való eltérések két vonatkozásban figyelhetők meg abból a szempontból, hogy közvetlenül kiknek a cselekvéseire vonatkoznak ezek a szabályok, illetve közvetlenül kik cselekszenek az előfeltételezett intézményes szabályoktól eltérően. Az előfeltételezett intézményes szabályok egyrészt vonatkozhatnak közvetlenül az adott szubjektum cselekvéseire, akinek a rendi helyzetét vizsgáljuk. Ebben az esetben az eltérések megállapításához azt kell megállapítanunk, hogy valójában milyen intézményes szabályok tekinthetők érvényeseknek az adott szubjektumra nézve, és ezek a szabályok mennyiben térnek el az előfeltételezett intézményes szabályoktól; illetve az adott szubjektum megfigyelhető cselekvései mennyiben térnek el az előfeltételezett intézményes szabályoktól, miközben az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének ezen eltéréseket támogatják vagy passzívan elfogadják.

Az előfeltételezett intézményes szabályok másrészt vonatkozhatnak közvetlenül az adott szubjektummal kölcsönhatásba kerülő és vele szemben jelentős társadalmi erővel rendelkező más egyénekre, amennyiben az előfeltételezett szabályok más egyének olyan cselekvéseinek a szabályozására irányulnak, amelyek jelentős hatással lehetnek arra, hogy az adott szubjektum érdekei az előfeltételezett szabályoknak megfelelően érvényesülnek vagy nem. A szabályok irányulhatnak például a vezető cselekvéseinek a szabályozására a beosztott bérezésére vonatkozóan, vagy a tanár cselekvéseinek a szabályozására a diák vizsgáztatására vonatkozóan. Ebben az esetben az eltérések megállapításához azt kell megállapítanunk, hogy valójában milyen intézményes szabályok tekinthetők érvényeseknek az adott szubjektummal kölcsönhatásba kerülő és vele szemben jelentős társadalmi erővel rendelkező más egyénekre, és ezek a szabályok mennyiben térnek el az előfeltételezett intézményes szabályoktól; illetve az említett más egyének megfigyelhető cselekvései mennyiben térnek el az előfeltételezett intézményes szabályoktól, miközben az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének ezen eltéréseket támogatják vagy passzívan elfogadják.

A harmadik lépésben az általános érvényűnek feltételezett szabályrendszer és a valóban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő (valóságos vagy látszólagos) szabályrendszer között tapasztalható eltéréseket az adott egyének, illetve csoportok érdekeire vonatkoztatjuk, akiknek a rendi helyzetét vizsgáljuk. Ebből a szempontból elvileg három esetet különböztethetünk meg egymástól. Az egyik eshetőség az, hogy a szóban forgó eltérések megfelelnek az adott egyének vagy csoportok érdekeinek, a másik eshetőség viszont az, hogy ellentétesek ezen érdekekkel. Az sem kizárt azonban, hogy a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályok megfelelnek az előfeltételezett szabályrendszernek, vagy a különböző irányú eltérések végül is kiegyenlítik egymást, és összességükben nem érintik sem pozitívan, sem negatívan a szubjektum érdekeit.

Ebben a tanulmányban nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy így értelmezve a rendi helyzet fogalmát, egyrészt az adott egyén vagy csoport társadalmi helyzete alapvetően meghatározza a rendi helyzetét, másrészt a rendi helyzet - a társadalmi helyzettel összefüggésben - hatással van az adott egyén vagy csoport társadalmi állapotára. Amint láttuk, Weber rendi helyzet fogalmától eltérően, a sajátos megbecsültséget és a sajátos életvitelt vagy életmódot mi nem tekintjük a rendi helyzet ismertetőjegyének. A megbecsültség mértékét és az életvitelt vagy életmódot mi bizonyos mértékben a rendi helyzet következményének tekintjük; tehát a sajátos rendi helyzetben lévő egyénekre valószínűleg nagyrészt sajátos megbecsültség és sajátos életvitel vagy életmód jellemző.

2. A rendi helyzet típusai

A privilegizált rendi helyzet

Abból a szempontból teszünk különbséget a tipikus rendi helyzetek között, hogy a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályrendszer az adott egyének érdekeivel egyező vagy ellentétes irányba tér el az előfeltételezett általános szabályrendszerhez képest. (1. ábra) Ily módon a következő tipikus rendi helyzeteket különböztetjük meg egymástól: (1) a privilegizált rendi helyzet, (2) a degradált rendi helyzet és (3) a normatívált rendi helyzet.

Privilegizált rendi helyzetben vannak azok az egyének (vagy csoportok), akikre nézve a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályrendszer az előfeltételezett általános szabályrendszerhez képest érdekeik irányában tér el, különös előnyök révén kedvezőbb körülményeket teremtve érdekeik érvényesítéséhez.

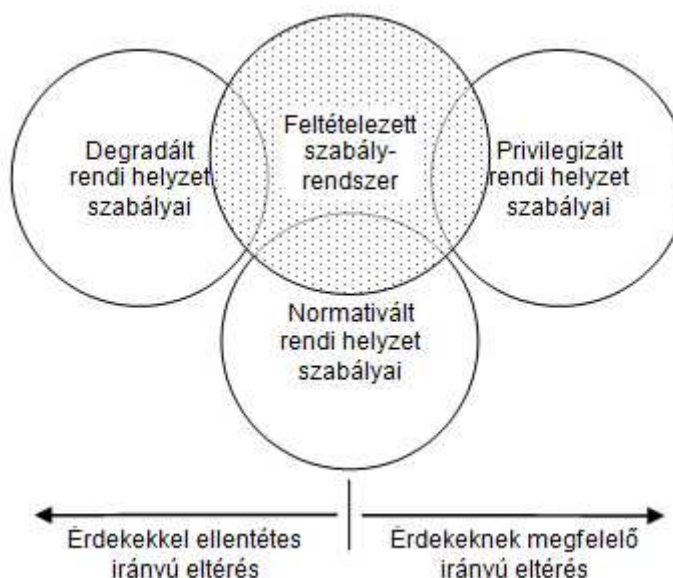
A következő néhány példában általában mintegy magától értetődőnek tekintjük azokat az értékeket, és ezen értékeknek megfelelően feltételezett szabályokat, amelyekhez képest privilegizált helyzetekről beszélhetünk. Gondoljunk például azoknak a körére, akik Magyarországon a szocializmus időszakában politikailag a leginkább megbízhatóknak voltak nyilvánítva, és akik ezért kivételes nyugdíjban, külön lakáskiutalásban, kiemelt egészségügyi ellátásban, soron kívüli gépkocsi-kiutalásban stb. részesültek. Vagy gondoljunk például arra, hogy a legfelsőbb vezetőkre nagyrészt nem voltak érvényesek a piaci árak sem; az értékesebb árúkat gyakran úgy vásárolhatták meg, hogy azokat személyükre szólóan leárazták vagy leselejtezték. De privilegizált rendi helyzeteket Magyarországon természetesen a "rendszer váltás" után is találhatunk, valószínűleg nagyobb mértékben, mint annak előtte. Közvetlenül a rendszerváltás után vállalkozói hitelekhez,

privatizálandó vagyontárgyakhoz nem juthatott akárki, aki megfelelt a formális feltételeknek. Az üzemekben valószínűleg ma is megtaláljuk azokat a munkásokat, akikre a munkafeladatok és a termelőeszközök elosztása, a teljesítmények elszámolása területén kivételes szabályok vonatkoznak. Ezek a munkások kizárólagosan rendelkeznek a legjobb munkafeladatokkal, látszatteljesítményeket, nagyrészt nem letöltött túlórákat ismernek el számukra tényleges munkavégzésként stb. Jobb állásokhoz és vezetői beosztásokhoz valószínűleg nagyrészt csak "valakiknek a valakijeit" juthatnak, különösen a közszférában. Magyarországon az orvosok, illetve az előnyös helyzetben lévő orvosok esetében a borra való vagy paraszolvencia elfogadása, azaz a korrupció jogilag is megengedett privilégium.

Privilegizált helyzetben vannak a hatalommal rendelkező kutatók, amennyiben olyan kutatási eredményeket tulajdonítanak el, amelyeket valójában nem ők értek el: "Majdnem mindig a professzor a laboratóriumából kikerült dolgozatok rangidős szerzője és levelező szerzője. Kifelé - és ha az első szerző elment, befelé is - ő tart igényt a szellemi tulajdonra. Ugyanakkor a megjelent műhöz való tényleges hozzájárulása gyakran csak a dolgozat elolvasásából és korrigálásából, valamint a folyóirat főszerkesztőjéhez intézett kísérőlevélből áll." (Bär 2003: 26) Ha általános szabályként feltételezzük, hogy egy személynek legfeljebb másfél állása (egy főállása és egy félállása) és legfeljebb ennek megfelelő keresete lehet, mert csak ennyi álláshoz tartozó kötelezettségeit tudja megfelelően teljesíteni, privilegizált rendi helyzetben vannak a két- vagy több főállással, illetve egy főállással és több félállással rendelkező egyének.

Ha a vállalatokra érvényes általános szabályokként elfogadjuk az adott jogszabályokat, különösen az adótörvények szabályait, privilegizált rendi helyzetben vannak a jelentős adókedvezményekben részesülő multinacionális vállalatok, illetve e vállalatok tulajdonosai. "Nem függetlenül a multinacionális vállalatok nyomásától - különösen zöldmezős beruházásoknál és ezen belül is az autópárhánban - a befogadó országok közötti verseny szinte már a beruházás előfeltételévé teszi a nem normatív kedvezmények, támogatások rendszerének a működtetését." (Szalai 2001: 124) A multinacionális vállalatok kedvezményezettsége az állami újraelosztásban csak más jelentős érdekcsoportok tartós érdeksérelmére történhet. (I. m.: 191)

1. ábra

A rendi helyzetek típusai

Egyes szerzők a privilégium kifejezést tulajdonképpen a fogalmaink szerinti társadalmi állapotra vonatkoztatva használják, és ilyen értelemben a privilégium a társadalmi javakkal való jó ellátottság. (Lenski 1966: 45; Treiman 1995) Mi a privilégiumot előnyös megkülönböztetésként vagy előjogként értelmezzük, ha előjognak nevezük az adott egyén vagy csoport vonatkozásában a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályoknak a szubjektum érdekének megfelelő irányú eltérését az általánosnak feltételezett szabályoktól. A *privilégium* olyan előjog,

amely feltételezi azoknak az egyéneknek, illetve csoportoknak a körét, akiknek az érdekei rovására a privilegizáltak különböző előnyöket élveznek.

Az előjog tehát nem feltétlenül privilégium; úgy tűnik, hogy az előjog tágabb fogalmán belül, a privilégiumon túl célszerű megkülönböztetni a közérdekű előjogot és a méltányossági előjogot. *Közérdekű előjogról* beszélünk akkor, amikor az adott egyénre vagy csoportra nézve a valóságban érvényes, illetve a valóságban érvényesülő szabályrendszer úgy tér el az általánosnak feltételezett szabályrendszertől, hogy az nemcsak az adott szubjektum érdekének, hanem az adott társadalmi csoport valamennyi tagja érdekeinek is megfelel. Így például célszerű lehet a legfelsőbb állami vezetőket, a kiemelten fontos kutatási témákon várhatóan sikerrel dolgozó tudományos kutatókat mentesíteni mindennapi kötelezettségeik egy részének az ellátása alól stb. *Méltányossági előjognak* is nevezhetjük azt az előnyös megkülönböztetést, amikor az általánosnak feltételezett szabály alóli kivételezés rendeltetése a szubjektum hátrányos helyzetének ellensúlyozása abból a célból, hogy egyáltalán élni tudjon az adott szabályok szerint általánosan biztosított lehetőségekkel. Az adott egyénre vagy csoportra érvényes intézményes szabályrendszert tehát átfogóan kell mérlegre tennünk. Az egyes előnyös vagy hátrányos megkülönböztetéseknek olyan természetűeknek és olyan mértékűeknek kell lenniük, hogy általában véve is kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb körülményeket teremtsenek az érdekek érvényesítéséhez.

A degradált rendi helyzet

A privilegizált rendi helyzet meghatározása szerint a privilegizált rendi helyzet eleve feltételezi a degradált rendi helyzet létezését. *Degradált rendi helyzetben vannak azok az egyének (vagy csoportok), akikre nézve a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályrendszer az előfeltételezett általános szabályrendszerhez képest érdekeikkel ellentétes irányba tér el, hátrányos megkülönböztetések révén kedvezőtlenebb körülményeket teremtve érdekeik érvényesítéséhez.*

A degradált rendi helyzethez nagyrészt hasonló értelemben például Parkin - Weberhez kapcsolódva - társadalmi kizárásról beszél, amikor egy csoportot elzárnak bizonyos társadalmi javak elérésének aktuális lehetőségétől. (Parkin 1979: 44-45)

A következő néhány példában általában mintegy magától értetődőnek tekintjük azokat az értékeket, és ezen értékeknek megfelelően feltételezett szabályokat, amelyekhez képest degradált helyzetekről beszélhetünk. A degradált rendi helyzetek szélsőséges megnyilvánulási formái alakultak ki Magyarországon az állami (nemzeti) társadalom szintjén az 1950-es években. Gondoljunk például a "kulákok", a kisiparosok, a humán értelmiségiek nagy részének üldöztetésére, a nemzetiségiek, a volt nem kommunista pártvezetők stb. kitelepítésére, a koncepciók perek áldozataira.

Napjainkban nyilvánvaló általában a cigányság degradált rendi helyzete különösen az oktatás, az egészségügyi ellátás és a foglalkoztatás területén. A cigányok hátrányos megkülönböztetése az oktatás területén megnyilvánul például az iskolai elkülönítésben, az egészségügy területén az alacsonyabb szintű egészségügyi ellátásban. A munkáltatók több mint nyolcvan százalékára jellemző, hogy nemcsak nem alkalmaz vagy alig alkalmaz cigányokat, de nem is szeretne alkalmazni, abban az esetben sem, ha képzettségük megfelelő. (Babusik 2007) Ugyanakkor a magyar társadalom felnőtt tagjainak a nagy részére (2001-ben a közel 40 százalékára volt) jellemző, hogy általában véve helyesli a cigányok hátrányos megkülönböztetését. (Székelyi-Örkény-Csepeli 2001: 35-36; Örkény-Vári 2009: 15-16)

Magyarországon a foglalkoztatás területén kimutatottan a jogszabályokhoz képest főleg az életkorral, a faji vagy etnikai hovatartozással, az iskolai végzettséggel, az egészségi állapottal és a nemi hovatartozással függ össze a hátrányos megkülönböztetés, azaz a fogalmaink szerinti degradált rendi helyzet. (Tardos 2012: 234) Degradált rendi helyzetben vannak azok a tudományos kutatók, akik személyes teljesítőképességüknél fogva ugyanolyan mértékben alkalmasak lennének jelentős tudományos kutatási eredmények elérésére, mint a legjelentősebb mértékű kutatási támogatásokban részesülő kutatók, de nem jutnak kutatási támogatásokhoz, viszont velük szemben ugyanazokat a követelményeket támasztják a tudományos teljesítmény formális ismérvei tekintetében, mint amelyeket a legjelentősebb mértékű támogatásokban részesülő kutatókkal szemben támasztanak.

Üzemszociológiai kutatásaink tapasztalatai szerint az üzemekben kiválaszthatók a degradált rendi helyzetben lévő munkások. A vezetés nem törődik azzal, hogy e munkások számára megfelelő

munkafeltételeket nyújtson, a degradáltak végzik a "senkinek se kell", azaz a legrosszabb munkákat, munkagépeik nem érik el a szükséges műszaki állapotot, esetenként balesetveszélyesek, e munkások nem kapják meg a folyamatos munkavégzéshez szükséges szerszámokat, készülékeket. A teljesítménybéres üzemekben tényleges teljesítményeiket gyakran nem ismerik el az idevonatkozó szabályoknak megfelelően.

A normatívált rendi helyzet

Korábban említettük, hogy a rendi helyzet fogalma értékelő fogalom; azaz e fogalom nem önmagában a valóságot fejezi ki, hanem a valóságos intézményes helyzetet a kifejezett értékek alapján feltételezett, e feltételezés szerint általánosan érvényes intézményes szabályrendszerben elképzelt intézményes helyzethez viszonyítva értékeljük. Az értékelésben szemmel tartott szabályszerű helyzet a normatívált rendi helyzet, illetve különösen a normatívált helyzet egyik változata.

Normatívált rendi helyzetben vannak azok az egyének (vagy csoportok), akikre nézve a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályok összességükben hasonlóan előnyös vagy hátrányos körülményeket teremtenek érdekeik érvényesítéséhez, mint amilyen körülményeket az előfeltételezett általános szabályrendszer teremtene számukra.

Normatívált rendi helyzetben vannak egyrészt azok az egyének vagy csoportok, akikre a valóságban is az általánosan érvényesnek feltételezett szabályrendszer vonatkozik. Az olyan társadalmi csoportban, amelyben a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályok teljes mértékben megfelelnek a feltételezett intézményeknek, illetve intézményes szabályoknak, valamennyi egyén normatívált rendi helyzetben van.

Azonban a normatívált rendi helyzet fogalmának meghatározásában azt is megengedjük, hogy a valóságban az adott egyénekre vagy csoportokra érvényes szabályok, illetve a valóságban érvényesülő szabályok bizonyos mértékben eltérjenek az általánosan érvényesnek feltételezett szabályrendszer szerinti szabályoktól. Másrészt tehát normatívált rendi helyzetben vannak azok az egyének vagy csoportok is, akikre nézve a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályok bizonyos mértékben eltérnek az előfeltételezett szabályoktól, de a valóságban érvényesülő szabályok összességükben hasonlóan előnyös vagy hátrányos körülményeket teremtenek az adott egyének vagy csoportok érdekei érvényesítéséhez, mint amilyen körülményeket az előfeltételezett általános szabályrendszer teremtene számukra.

Az általunk képviselt felfogásban elvileg is természetesnek tekintjük, hogy a társadalmi életben a szabályosság csak többé vagy kevésbé érvényesül. Ha a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályok nagyrészt a normatívált rendi helyzetben lévőkre nézve is eltérnek bizonyos mértékben az előfeltételezett szabályoktól, de eltérhetnek a formálisan vagy kifejezetten általánosnak tekintett szabályoktól is, felmerül a következő kérdés: hol van az a határ, amelyen túl már nem normatívált rendi helyzetekről, vagy egyáltalán különböző rendi helyzetekről, hanem a szabályok érvényességének a nagymértékű bizonytalanságáról és rendtelenségről beszélhetünk? Úgy tűnik, erre a kérdésre elvileg az lehet a válasz, hogy ott húzódik a szóban forgó határ, amelyen túl az intézmények által már meghatározatlanok az érdekek, az erők és a társadalmi viszonyok, és ezáltal meghatározatlanok a társadalmi jelenségek; illetve ebben az esetben e jelenségek elvileg már nem is társadalmi jelenségek.

Jegyzetek

[1] Máshol megkülönböztettük az emberi élet négy fő szféráját: a magánélet, a közösségi élet, a társadalmi élet és a kényszerű élet szféráját. (Farkas 2010b: 235-242)

[2] A rendi helyzet fogalmát eredetileg (az 1980-as évek végén, empirikus üzemszociológiai kutatásaimhoz kapcsolódóan) anélkül határoztam meg a továbbiakban tárgyalandó meghatározáshoz hasonló értelemben, hogy tudatosan támaszkodtam volna Weber rendi helyzet fogalmára, és e fogalmat eredetileg nem is rendi helyzetnek neveztem. Miután az adott fogalomra is tekintettel olvastam újra Weber rendekről szóló elemzését, ismertem fel, hogy az általam kialakított fogalomban

valójában azt szeretném kifejezni, amelyet részben, illetve bizonyos értelemben a rendi helyzet klasszikus fogalma is kifejez; és a szóban forgó fogalmat erre való tekintettel neveztem el rendi helyzetnek.

[3] Mi a szociológiában általánosan elfogadott felfogáshoz képest szűkebben és sajátosan értelmezzük a társadalmi létezőket, és ennek megfelelően a társadalmi intézményeket is. Ehhez lásd: Farkas 2010b: 86-90.

[4] A személyes és az instrumentális, valamint a közösségi és a társadalmi érték fogalmáról lásd: Farkas 2010a: 196-199; Farkas 2010b: 102-108.

[5] A legitimitás szűkebb fogalmának a meghatározásában főleg Jürgen Habermas legitimitáselméletére támaszkodtunk. (Habermas 1994b; Habermas 2001; Habermas 1996)

[6] A szabályosítás fogalmát Harold Garfinkel (1963) nyomán használom. Ehhez lásd: Farkas 2013b.

IRODALOM

Andorka Rudolf - Stefan Hradil - Jules L. Peschar (szerk.) (1995): *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula Kiadó

Babusik Ferenc (2007): Magyarországi cigányság - strukturális csapda és kirekesztés. *Esély* 18 (1): 3-23.

Bär, Siegfried (2003): *Professzorok és alattvalók. A tudományos kutatás diszkrét bája*. Budapest: Akadémiai Kiadó

Bloch, Marc (2002): *A feudális társadalom*. Budapest: Osiris Kiadó

Farkas Zoltán (2010a): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Miskolc: Bíbor Kiadó

Farkas Zoltán (2010b): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Második kötet*. Miskolc: Bíbor Kiadó

Farkas Zoltán (2011): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Harmadik kötet*. Miskolc: Bíbor Kiadó

Farkas Zoltán (2013a): A társadalmi helyzet és a társadalmi állapot. *Valóság* (megjelenés alatt)

Farkas Zoltán (2013b): A társadalmi viszonyok, a szabályok és az erkölcs. *Kultúra és Közösség* IV. folyam, 4 (2): 39-54.

Garfinkel, Harold (1963): A Conception of, and Experiments with "Trust" as a Condition of Stable Concerted Actions. In: O. J. Harvey: *Motivation and Social Interaction*. New York: Ronald Press, 187-238.

Gerth, Hans H. - C. Wright Mills (trans. and eds.) (1946): *From Max Weber: Essays in Sociology*. New York: Oxford University Press

Grabb, Edward G. (1984): *Social Inequality. Classical and Contemporary Theorists*. Toronto: Holt, Rinehart and Winston of Canada

Habermas, J. (1994a): *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó

Habermas, Jürgen (1994b): Legitimációs problémák a moden államban. In: *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 183-221.

Habermas, Jürgen (1996): *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge: Polity Press

Habermas, Jürgen (2001): *A kommunikatív etika. A demokratikus vitákban kiérlelődő konszenzus és a társadalmi integráció politikai-filozófiai elmélete*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó

Harvey, O. J.: *Motivation and Social Interaction*. New York: Ronald Press

Horváth Pál - Révész T. Mihály (szerk.) (1994): *Általános jogtörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó

- Kovács Imre - Dupcsik Csaba - P. Tóth Tamás - Takács Judit (2012): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum Kiadó
- Lenski, Gerhard E. (1966): *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*. New York: McGraw-Hill Book Company
- Örkény Antal - Vári István (2009): Szempontok és kérdőjelek a magyarországi roma kisebbség tanulmányozásához. Elérhető: <http://cieh-programmes.uni-paris3.fr/docs/Minorite/romak.pdf> (Letöltve: 2013. június 9.): 15-16.
- Parkin, Frank (1979): *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique*. London: Tavistock
- Rawls, J. (1997): *Az igazságosság elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó
- Révész T. M. (1994): A középkor ítélkező közhatalmi tevékenysége. In: Horváth P. - Révész T. M. (szerk.): *Általános jogtörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 85-105.
- Rex, John (1961): *Key Problems of Sociological Theory*. London: Routledge and Kegan Paul
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula Kiadó
- Székelyi Mária - Örkény Antal - Csepeli György (2001): Romakép a mai magyar társadalomban. *Szociológiai Szemle* 11 (3): 19-46.
- Tardos Katalin (2012): Befogadás és kirekesztés a munkahelyeken. In: Kovács Imre - Dupcsik Csaba - P. Tóth Tamás - Takács Judit: *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum Kiadó, 221-239.
- Treiman, Donald J. (1995): Foglalkozási presztízs és társadalmi struktúra. In: Andorka R. - S. Hradil - J. L. Peschar (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula Kiadó, 277-289.
- Vanfossen, Beth E. (1979): *The Structure of Social Inequality*. Boston: Little, Brown and Company
- Weber, Max (1967): *Gazdaság és társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Weber, Max (1978): *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology. Volume I*. (Eds.: G. Roth - C. Wittich) Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press
- Weber, M. (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Zlinszky János (1994): A feudális állam és jog történetéhez. In: Horváth Pál - Révész T. Mihály (szerk.): *Általános jogtörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 51-84.

[A tartalomhoz >>](#)

Sik Domonkos

LASH MODERNITÁSELMÉLETE [*]

Scott Lash pályája a kapitalizmus nemzetközi összehasonlító vizsgálatától és a kultúratudománytól vezetett a késő modernitás vizsgálatához. Első John Urryval közösen írt munkáiban egy olyan társadalmi átalakulást igyekezett megragadni, melynek eredményeként egy új társadalmi csoport jött létre. E csoport tekinthető a társadalomtudományok által késő modern, illetve posztmodern jelenségekként azonosított tendenciák - kockázattársadalom (Beck 2003), reflexív modernitás (Giddens 1990) - tényleges létrehozójának, és pozitív, illetve negatív hatásait megélő alanyának. E csoport kialakulását bemutató munkák konklúziójaként vált egyre hangsúlyosabbá a kérdés, hogy vajon a szociológiai diagnózisok képesek-e e tendenciák minden lényegi aspektusát érinteni. E kételyt eloszlatandó Lash a modernitás szociológiai elemzései mellett a kultúratudományok irányába kezdett tájékozódni. Ezekből rekonstruálta a modernitás egy az instrumentális racionalitás és az osztályozás logikája helyett a differenciára és az ítélőerőre fókuszáló alternatív vonulatát. A modernitás e dimenziója a hangsúlyt a társadalmi integrációra helyező szociológiai elemzésekben óhatatlanul vakfoltban maradt. Ugyanakkor ennek hiányában a modernitásról alkotott kép féloldalasnak tekinthető. Éppen ezért Lash a szociológiai és kultúratudományi perspektívák szintézisére tesz kísérletet. Ennek a folyamatnak az utolsó lépése egy olyan kritikai elmélet felvázolása, ami e szintézis alapján az információs társadalom kihívásait állítja középpontba.

Jól láthatóan a modernitáselméletek klasszikusaihoz, Giddenshez vagy Habermashoz képest Lash fordított utat jár be. Míg ők kritikai elméletük szemléleti kereteit dolgozták ki első lépésben, és ez alapján láttak a modernitás empirikus kérdéseinek értelmezéséhez, addig Lash empirikus problémákból indul ki és ebből jut el a modernitás általános jellemzésén át egy kritikai elmélet körvonalaihoz. Ezt az utat követjük végig az alábbiakban.

A munkásmozgalmaktól a modernitás problematikájáig

Lash első önálló könyvének címe: *A militáns munkás, osztály és radikalizmus Amerikában és Franciaországban* (1984). Ebben arra tesz kísérletet, hogy megvizsgálja, a marxi keretek között az osztályharc elsődleges potenciális aktorának tekintett munkásosztály milyen feltételektől függően aktivizálódik politikailag. Az elemzések két ideáltípus összehasonlításán alapulnak: az önmagát a kései kapitalista országok között politikailag legkevésbé megszervező amerikai és a legaktívabb francia munkások összevetésén. Az kapitalizmus tematikus fókuszja és az összehasonlító módszertan mellett a klasszikus társadalomelméletek továbbgondolásának iránya is megelőlegezi a későbbi munkákat: Marx és Weber osztályfogalmát egyaránt a poszt-strukturalista elméletek alapján igyekszik továbbgondolni. A könyv konklúziója szerint nem annyira a gazdasági jólét, a középosztályosodás lehetősége, a technológiai és szakképzettségi tényezők, hanem elsősorban a - családban elkezdődő, majd szakszervezetekkel és pártokkal való viszonyban folytatódó - politikai szocializáció, vagyis az identitás formálódása az, ami döntő hatású (Lash 1984: 2-3).

Ez a végső soron a kultúrára mutató következtetés a további kutatások szemléletére jelentősen rányomta a bélyegét. *A szervezett kapitalizmus vége* című könyvben, szerzőtársával immáron öt országot (Egyesült Államok, Franciaország, Nagy-Britannia, Németország, Svédország) összehasonlítva, arra a kérdésre keresik a választ, hogy az ezredfordulóhoz közeledve miként alakul

át a kapitalizmus, milyen új társadalmi csoportok jelennek meg, továbbá milyen kulturális és politikai változásokhoz vezet mindez? Vagyis az eredeti marxi kérdés - mitől függően válhat magért való osztállyá a munkásság - immáron általánosabb szinten fogalmazódik meg. A munkásság politikai szocializációja helyett a kapitalista társadalom átalakulása kerül fókuszba. Az elemzés elméleti kerete ugyanakkor továbbra is marxi marad abban az értelemben, hogy a társadalmi, kulturális és politikai átalakulásokat végső soron a gazdasági változásokra vezeti vissza. Igaz, attól Lash és Urry természetesen tartózkodik, hogy ezt a képletet leegyszerűsítő módon használja. A technikai és gazdasági értelemben hasonlóképpen fejlett, ugyanakkor történetileg és kulturálisan egymástól különböző társadalmak összehasonlításával árnyalják a képet. A szerzőpáros arra tesz kísérletet, hogy a kapitalizmus két ideáltípusú modellje, a szervezett és az ennek lebomlásaként létrejövő "szervezetlenített" (disorganized) kapitalizmus közti átmenet hasonlóságait és különbségeit vizsgálják meg a különböző társadalmi konstellációkban.

1. ábra

Szervezett és szervezetlen kapitalizmus ideáltípusa (Lash-Urry 1987: 3-7)

Szervezett kapitalizmus	Szervezetlenített kapitalizmus
Ipari, banki és kereskedelmi tőke nemzeti koncentrációja, összefonódása és centralizációja	Nemzeti ipari, banki és kereskedelmi tőke összefonódásának gyengülése, globális piacgazdaság növekedése
Menedzseri és tulajdonosi szerepek fokozatos különválása	Menedzseri, fehérgalléros, szolgáltatói réteg további növekedése
Menedzseri/ szakértői középosztály növekedése	Kékgalléros munkás, ipari szektor csökkenése
Kollektív érdekvédelmi szervezetek növekedése	Szakszervezetek cselekvési terének beszűkülése, individualizált érdekérvényesítés elterjedése
Jóléti állam tőke és szakszervezetek közti közvetítővé válik	Állam cégek felett gyakorolt kontrolljának csökkenése, jóléti állammal szembeni növekvő kihívások
Piaci kontroll globális expanziója	Termelés harmadik világba való kihelyezése, szolgáltatói szektor súlyának további növekedése az első világban
Állami adminisztratív rendszer kiterjesztése és funkcióbővülése	Osztályalapú politizálás megszűnése
Technikai-instrumentális racionalitás és tudomány fetiszizálása	Kulturális fragmentálódás, új, posztmateriális fogyasztási, politikai formák megjelenése
Ipari kapitalizmus néhány centrális nemzetállamra való koncentrálódása	Kapitalizmus elterjedése a félperiférián, periférián
Kiterjedt termelő, ipari munkásság	Termelő, ipari munkásság csökkenése
Termelés regionális differenciálódása	Regionális munkamegosztás csökkenése
Növekvő munkaigény a konjunktúrával párhuzamosan	Nagyipari munkásság leépítése
Ipari nagyvárosok jelentősége megnő	Ipari városok válsága
Modernista kulturális-ideológiai sajátosságok: instrumentális racionalizmus, nacionalizmus, esztétikai modernizmus	Posztmodern megjelenése a magas-, tömegkultúrában, hétköznapi életben

Konklúziójuk szerint a vizsgált öt országban a szervezett kapitalizmus megszilárdulása különböző mértékűt öltött, ami a felbomlási folyamatra is kifejti hatását. Ott, ahol a kapitalizmus szereplői elsősorban intézményesített kollektív ágensek (ipari, banki és kereskedelmi szektorokra egyaránt kiterjedő vállalatok, illetve szakszervezetek) voltak (Francia-, Német- és Svédországban), a szervezettség felbomlása is lassabban zajlik le. Míg ott, ahol kevésbé szilárdultak meg a vállalati és érdekvédelmi szervezetek (Egyesült Államok, Nagy-Britannia), a felbomlás is gyorsabban zajlik. A gazdasági, civil és állami szektor szervezeteinek felbomlása és fragmentálódása ugyanakkor, Lash és

Urry szerint, korántsem vonja magával magának a kapitalizmusnak és a kizsákmányolásnak a gyengülését. Ehelyett sokkal inkább a kulturális, társadalmi és politikai "felépítmények" átstrukturálódásával számolhatunk. Ezek egyaránt magukon viselik a szervezettség felbomlásának jeleit: radikálisan megváltoznak a világ értelmezésének keretei, feloldódnak a kollektív identitások és megszűnnek az azokon alapuló (szakszervezeti) kollektív cselekvési formák. Ebben az értelemben a szerzők célja egyfajta posztmodern kultúrán alapuló társadalmi és politikai berendezkedés "politikai gazdaságtanának" kidolgozása (Lash-Urry 1987: 286).[1]

A *szervezett kapitalizmus végében* Lash tehát végső soron egy új kulturális berendezkedés kialakulásának gazdaságtörténeti előfeltételeire kérdez rá. Ilyenformán általánosabb szinten próbál választ keresni arra a kérdésre, hogy milyen esélyei vannak a munkásság önszerveződésének. Következtetései szerint a klasszikus szakszervezeti forma, a szervezett kapitalizmus megszűntével inadekváttá vált. Ebből következik a kérdés ugyanakkor, hogy milyen politikai érdekérvényesítés léphet a kollektív helyére. Ennek megértéséhez azt a kulturális konstellációt kell elemezni, ami a szervezetlen kapitalizmusban egyre inkább dominánsá válik. Bár röviden itt is kísérletet tesz arra, hogy e berendezkedést jellemezze, ez a feladat meghaladja könyv kereteit. Olyan kihívásnak bizonyul, ami a soron következő munkákban kerül megválaszolásra. Ezek az elemzések egyre inkább eloldódnak a kiinduló marxi problémától, és önálló vizsgálódás tárgyává teszik a késő modernitás kulturális és társadalmi jellegzetességeit. Ugyanakkor megértésükhöz mégis fontos látni keletkezéstörténetüket. Ez világítja meg ugyanis tétjüket, azt az értékválasztást, ami a kordiagnózis implicit normatív bázisául szolgál.

Az modernitás és posztmodernitás kulturális jellemzésére elsőként *A posztmodernizmus szociológiája* című kötetben tesz önállóan kísérletet Lash (1990). A kötetben található tanulmányokat az a törekvés foglalja egységbe, hogy a modernitás és a posztmodernitás társadalom- és kultúraelméleti megközelítéseit közelítsék egymáshoz. Ez bizonyos esetben a Frankfurter Schule (Adorno, Benjamin, Habermas) és a posztstrukturalistaként emlegetett szerzők (Foucault, Lyotard, Derrida, Deleuze) összevetésének formáját ölti. Más esetekben az elméleti ellenpontok egyes életműveken (Bourdieu) belül történő ütköztetésének formáját. E tanulmányok elsősorban propedeutikai funkciót töltenek be abban az értelemben, hogy a késő modernitásra, illetve a posztmodernitásra vonatkozó diskurzusok áttekintésére irányulnak. Az olvasónapló funkció ugyanakkor túlmutatnak abban az értelemben, hogy Lash egy potenciális szintézis perspektívájából nyúl a szövegekhez. Elsősorban arra kíváncsi, hogy a modernitásról és posztmodernitásról szóló diskurzusokban kialakult frontvonalak miként hidalhatók át: mik az egymással hagyományosan összeegyeztethetetlenek hitt kritikai elmélet (pl. Habermas) és posztstrukturalizmus (pl. Foucault, Deleuze, Derrida) vakfoltjai, és miként haladhatók meg ezek (Lash 1990: 114-122)?[2]

Az elméleti alapok tisztázása után a késő modernitás jellemzésére elsőként az Urryval közösen írt *Jelek és terek ökonómiaja* című könyvében tesz kísérletet Lash (1994). Alighanem ez az a könyv, ahol Lash Marxból kiinduló szociológiai kötődése és a később dominánssá váló kultúratudományos érdeklődése a leginkább kézzelfogható egységet alkot, megelőlegezve több a későbbiekben is felbukkanó témát. A szerzőpáros megpróbálja a szervezett kapitalizmus felbomlásával előálló helyzetet egy tág értelemben vett marxi szempontból értelmezni. Ebbe egyaránt beletartozik az új típusú elnyomások és patológiák felderítése és az új típusú emancipatórikus lehetőségek felvillantása.

Urry és Lash szerint a szervezett kapitalizmust felváltó gazdasági rendszerben immár nem a nemzetállami keretbe ágyazódó intézményi struktúrák, hanem az azoknál kötetlenebb, globális "áramlások" bírnak döntő jelentőséggel.[3] Az áramlások modelljével írható le nem csupán a tőke, a termelés és fogyasztás, hanem az információk és világképek dinamikája is. Az áramlások logikájának expanziója következtében, az élet tempója oly mértékben felgyorsul, hogy egyrészt az impulzusok feldolgozására egyre kevesebb idő marad, másrészt a materiális világ kitermelése és elfogyasztása egyre gyorsabb ciklusokban történik. Ennek okán pedig nem csupán a szubjektumok és interakciók értelemi kiüresedése válik fenyegető veszéllyé, hanem a tárgyi és természeti világ is veszélybe kerül. A nemzetállamhoz kötődő struktúrák felbomlása továbbá a belőlük fakadó egyenlőtlenségek jelentőségének csökkenésével is együtt jár. Ez ugyanakkor korántsem az egyenlőtlenségek csökkenését, hanem sokkal inkább új típusú egyenlőtlenségek kialakulását eredményezi. Ilyennek tekinthető mindenekelőtt a tőke és az információ áramlásaihoz való hozzáférés, a centrumok és perifériák különválása (Lash-Urry 1994: 12-13).

Lash és Urry szerint ezek a patológikus tendenciák pusztán a változások egyik oldalát alkotják. Mellettük azonosíthatóak olyan új lehetőségek is, melyek normatív potenciált rejtnek magukban.

Ilyen lehetőség mindenekelőtt a reflexivitás fokozódása. Ezt a folyamatot korábban Beck és Giddens is a késő modernitás központi tendenciájaként írta le. Saját reflexivitás-fogalmát Lash és Urry ezen leírásokhoz képest vezeti be. Álláspontjuk szerint, míg Beck és Giddens elsősorban kognitív és gyakorlati (morális, politikai, pragmatikus) értelemben vett reflexivitásra utalnak, addig ők egyfajta testivé tett "esztétikai reflexivitásra" (Lash 1994). Az esztétikai jelző mindenekelőtt úgy értendő, hogy a szabadidő növekedésével, a szolgáltatói középosztály megjelenésével, a posztadoleszcencia életúton belüli elkülönülésével létrejött egy olyan cselekvési tér, ahol a szubjektív tetszés, tudományos-morális szempontoktól független szempontjai alapján születnek a döntések. Ebben az értelemben beszélhetünk a - termelésre is egyre inkább visszaható - esztétikai alapú fogyasztói logikáról, a hétköznapi élet esztétizálásáról.[4] Emellett az esztétikai reflexivitás abból az okból is egyre fontosabbá válik, hogy az áramlások által szervezett felgyorsult életvilágban egyre kevesebb tér nyílik a hosszabb töprengést igénylő kognitív reflexióra. Így jobb híján ezekben a helyzetekben is tényleges vagy kvázi-esztétikai szempontokra kénytelenek a cselekvők támaszkodni (Lash-Urry 1994: 54-59).

Azáltal, hogy az esztétikai reflexivitás központi jelentőségre tesz szert az egyenlőtlenségek szervezőelvévé is válik: felhalmozása a privilegizált pozíció előfeltétele lesz és hiánya a kiszolgáltatottságé. Előbbi lehetőséget Lash és Urry "reflexív felhalmozásnak" nevezi. Ezzel azt kívánják hangsúlyozni, hogy nem önmagában a flexibilitás az, ami minden korábbinál fontosabbá vált a szervezett kapitalizmus felbomlásával és az immateriális, szolgáltatói szektor dominánsá válásával, hanem a termelést és fogyasztást egyaránt meghatározó információkhoz való hozzáférés és annak kognitív illetve esztétikai feldolgozásához szükséges képesség. A reflexív felhalmozás különféle formákat ölthet attól függően, hogy a tapasztalatokat és azok hasznosítását milyen szervezeti struktúrában valósítják meg. A szerzőpáros a reflexív felhalmozás három ideáltípusát, a japán, a német és az amerikai formát különbözteti meg egymástól. Az első egyfajta kollektív reflexivitást valósít meg, melyben minden információ nyilvános az adott szervezeti egységben belül, a kockázatok megoszlanak és a döntéshozatal közösen történik. A másodikat gyakorlati reflexivitásnak nevezhetjük, ebben az információ felhalmozása nem diszkurzív, hanem begyakorlás révén történik, és az adott termelési szinteken az egyes szakértők felelősek a döntésekért. A harmadik ideáltípust diszkurzív reflexivitásnak hívhatjuk, ebben az információ feldolgozása, felhalmozása és a döntéshozatal egy erre specifikálódott menedzseri-szakértői csoport feladata, melynek tagjai az adott hierarchikus keretek között vitatják meg a kérdést (Lash-Urry 1994: 61-64).

A reflexív felhalmozás kognitív aspektusától megkülönböztethető az esztétikai dimenziója. Ennek felhalmozási logikáját Lash és Urry a globalizálódó kultúripar példáján mutatja be. A kultúripar szimbólumokat, képeket, hangokat és történeteket termel és terjeszt. Vagyis csupa olyan terméket, melynek létrehozása és befogadása egyaránt a kognitív-instrumentális helyett az esztétikai reflexivitáshoz kötött. Az esztétikai reflexivitás, óhatatlanul a lokalitásokhoz kötött flexibilitásra támaszkodik, mely sajátosságából fakadóan a kultúripar termelési szempontból fokozatosan decentralizálódik, létrejönnek a különböző médiumok helyi változatai. Ugyanakkor ezt a tendenciát kiegészíti a terjesztés folyamatos centralizációja, olyan központok kialakulása (pl. Hollywood, világmárkák), melyek globálisan meghatározzák a trendeket. Ezek a központok pusztán méretükből fakadóan monopolhelyzetbe kerülnek, amennyiben az igazán nagy költségvetésű projektek kivitelezéséhez szükséges anyagi és főként reflexív erőforrások elsősorban nekik állnak rendelkezésükre. Ilyenformán az esztétikai reflexivitás egyszerre decentralizálódik a termelés és centralizálódik a terjesztés szintjén, kijelölve egy lokális és egy globális kultúripar kereteit. Attól függően, hogy a cselekvők a lokális vagy a globális esztétikai áramláshoz kapcsolódnak, és hogy passzívan vagy aktívan teszik-e ezt, egyaránt lehetőség nyílik az esztétikai reflexivitás felhalmozására és egy minden korábbinál intenzívebb kulturális életre, valamint a tömegkultúra manipulatív hatásaival szemben védtelen fogyasztóvá válásra (Lash-Urry 1994: 111-113).

A szervezett kapitalizmus áramlások terévé való átalakulása által lehetővé tett kognitív és esztétikai reflexivitás felhalmozása, hasonlóan a materiális tőkefelhalmozáshoz, megteremti saját elnyomottjait is. Igaz, ezek a rétegek nem annyira a kizsákmányolás logikája, hanem sokkal inkább a kizárás logikája révén kerülnek hátrányos, kiszolgáltatott helyzetbe. A kizárás egyfelől térbeli elkülönítésként, másfelől az információs áramlatokhoz való hozzáférés ellehetetlenítésésként értelmezhető. Vagyis a tényleges térben (szegregáció, migráció-korlátozás), valamint a társadalmi struktúra és az információ terében (egyenlőtlenségek újratermelése) történő mobilitás megakadályozásaként. Annak ellenére, hogy a kizárás logikája alapvetően különbözik a kizsákmányolástól, egy fontos dimenzió tekintetében mégis párhuzam vonható köztük (Lash-Urry

1994: 146).

Ugyanúgy, ahogy a kizsákmányolás által differenciált társadalmi struktúra esetében a munkástól elidegenített többletérték szolgál a tőkés profitjának és pozíciójának alapjául, a kizárás által meghatározott esetében is szorosan összefügg az előnyös pozícióban lévők jóléte a hátrányos pozícióban lévők kiszolgáltatottságával. Ez az összefüggés azonban nem materiális, hanem elsősorban szimbolikus jellegű, nem a megtermelt többletértéken, hanem a kognitív és esztétikai reflexivitási potenciál különbségén alapul. A szervezett kapitalizmus felbomlását követően gazdaság legfontosabb területévé az élet csaknem teljes területére kiterjedő magas szakértelmet és folyamatos innovációt igénylő szolgáltatások (egészségügy, oktatás, szórakoztatás, IT) váltak. A profit lehetősége ebben a gazdasági konstellációban nem a termelésen belüli értéktöbblet-kisajátításban rejlik, hanem a specifikus kognitív és esztétikai tudások birtoklásában. A tudás ugyanakkor csakis abban az esetben képes profitot termelni, ha kevesek által hozzáférhető. Ebben az értelemben valójában a tudásbeli különbség, vagyis a tudás exkluzív tétele, az információhoz való hozzáféréstől való kizárás az, ami a profit biztosítója: ha egy információ köztudottá válik, egyúttal értékesíthetetlen is lesz. Az információ áramlásán alapuló kapitalizmusban éppen ezért a privilegizált helyzetben levő csoportok pozíciójának egyetlen biztosítója széles tömegek tudásból való kizárása. Ez teremt meg ugyanis a felhalmozott reflexivitás fogyasztói csoportját (Lash-Urry 1994: 164-165).

A materiális felhalmozást felváltó reflexív felhalmozásból fakadó egyenlőtlenségek mellett, maga a szervezett kapitalizmus felbomlási folyamata is új típusú patológiák forrása. Ezek közül kiemelkedik az "underclass"-nak nevezett, térben és kulturálisan is elkülönített, új szegénység megjelenése. Ennek kialakulásához mindenképp a szervezett kapitalizmusban foglalkoztatott, ám annak felbomlása után munka nélkül maradó rétegek megjelenése járult hozzá. Ez azonban önmagában még nem hozna létre underclass réteget. Ehhez arra is szükség van, hogy a szervezett kapitalizmus felbomlása után elszegényedő rétegeket térben egy helyre szorítsák. Ilyen folyamatok elsősorban már meglévő etnikai feszültségekre épülhetnek rá, szegregált társadalmi zárványokat hozva létre. Az ilyen térben és társadalmi struktúrában egyaránt elkülönített társadalmi csoportokban egy negatív spirál indul be. Ahogy a munkanélküliség, a kilátástalanság és az etnikai megkülönböztetés tapasztalata válik természetessé, az oktatási és munkaerőpiaci keretek között történő társadalmi mobilitás reménytelenné válik, és az anómiának és a devianciáknak nyílik tér, ami tovább növeli a perspektívtalanságot (Lash-Urry 1994: 151-156).

Az új típusú egyenlőtlenségek és azok extrém következményeinek problematikájától kevésbé választhatók el a bevándorlás kérdései. A társadalmi mobilitás és a munkaerő migrációja maga is áramlás, ami beágyazódik a tőke és az információ áramláiba. A tekintetben, hogy adott országban milyen mértékű a szervezett kapitalizmus felbomlása a leszakadó rétegek mobilitásának és a beáramló munkaerőnek is különböző esélyei vannak a kitörésre és az integrációra. Az olyan országokban, ahol a szervezett kapitalizmus a legkevésbé bomlott fel (pl. Németország, Svédország), az underclass probléma eleve kisebb eséllyel jelenik meg, hiszen a korporatív szervezetek részben fenntartják a második szektorbeli állásokat, részben kontrollálják az átalakulást. Ugyanakkor éppen ezen okokból kifolyólag ezeken a helyeken kisebb tér nyílik a bevándorlók integrálására is, hiszen azok az elsősorban fizikai munkával elvégezhető pozíciók hiányoznak, melyekre a migránsok potenciálisan aspirálhatnak. Azokban az országokban pedig, ahol a szervezett kapitalizmus felbomlása előrehaladott (pl. Egyesült Államok) a helyzet épp fordított (Lash-Urry 1994: 146).

Lash és Urry álláspontja szerint a szervezett kapitalizmus felbomlása nem csupán a társadalmi egyenlőtlenségek tekintetében hozott változásokat. Emellett döntően befolyásolta a tér- és az idő használatát is. Előbbi vonatkozásában egyfelől megemlíthető, hogy a tér szervezésének immáron nem a termelés logikája szab keretet, hanem az információáramlás logikája. Minthogy ebben a rendszerben a humántőke kiemelt jelentőségűvé válik, a városok is elsősorban ennek vonzására és kiszolgáltatására törekszenek arculatuk formálásakor (rekreáció, kulturális turizmus, dzsentifikáció). Az épített környezet az információ áramlás elvei alá rendelődik abban az értelemben is, hogy infrastruktúráként maga is része a reflexiós folyamatnak. Így bizonyos formációk elősegítik, mások csökkentik a reflexív felhalmozás lehetőségét (Lash-Urry 1994: 220-222). Az idő felhasználása szempontjából a legfontosabb sajátosság a modernítésre jellemző társadalmisított idő "valós idővé" való átalakulása, vagyis a társadalmilag kontrollált napirend, életút és kollektív időhorizont feloldódása az áramlások terében. Ennek egyaránt következménye a múlt elvesztésének, a jövő kiszámíthatatlanságának, a tárgyak és a szubjektumok ideiglenességének tapasztalata, valamint ezen tendenciák elleni törekvések, így a múlt muzealizálása, a jövő kényszeres kontrollálása, az újrahaznosítás és az identitás újradefiniálása. Hasonlóképpen a térhasználathoz, az időhasználat is

döntő jelentőségű a reflexív felhalmozás szempontjából: erre azoknak az individuális vagy kollektív cselekvőknek nyílik igazán lehetősége, akik adekvát módon reagálnak a valós idejűség kihívásaira (Lash-Urry 1994: 241-251).

Ahogy az mindebből kiderül, Lash és Urry álláspontja szerint sem a tér- és időhasználat változásai, sem a reflexív felhalmozás nem értelmezhető a nemzetállami kulturális tereken átnyúló globalizációs trendek nélkül. Ennek a globális kultúripar mellett kiemelt dimenzióját alkotja a nemzetközi turizmus átalakulása. Ez az arányában is óriási gazdasági tényezővé vált szolgáltatási ágazat sok szempontból az esztétikai reflexivitást központba állító életvitel központi elemének tekinthető. Az utazások a korábbi elsősorban szórakozásra irányuló motiváció helyett a reflexió kitüntetett pillanataiként funkcionálnak. Olyan időtöltésként, melynek elsődleges funkciója más világok és ezáltal a saját világra történő esztétikai reflexió. Ebben az értelemben az identitáskonstrukció folyamatának és a reflexiós kompetenciák elsajátításának egyaránt központi terepei lettek (Lash-Urry 1994: 274-277).

Az életvilág - nemzetközi kultúripar és turizmus által biztosított - globalizálódását kiegészíti a szervezett kapitalizmusban a nemzetállam által ellátott feladatok nemzetközivé válása. Ennek mindenképp az áll a háttérben, hogy a tőke- és információáramlások definíció szerint átnyúlnak a nemzetek fölött, amiből fakadóan ellenőrzésük és potenciális patológiáik kezelése is nemzetközi keretek között képzelhető el. Természetesen az ilyen szervezetek létrehozása és fenntartása számos olyan kérdést vet föl, amire mindeddig nem született megnyugtató válasz. Nem világos, hogy miként kezelhető a nemzetállamok közti egyenlőtlenség e szervezeteken belül: hogyan ellensúlyozható a centrum országok előnyösebb helyzete, hogyan adható legitimitáció ezeknek a szervezeteknek, és miként kezelhetők a mindenkit érintő negatív externáliák (környezetszennyezés, gazdasági válságok átgyűrűzése, háborúk). Azt, hogy választ találjunk ezekre a kérdésekre tovább nehezítik maguk a korábbi hatalmukból engedni vonakodó nemzetállamok, vagyis a lokalitások és a globális között implicit vagy explicit konfliktusok. Ezek a kihívások bár korántsem könnyűek, ugyanakkor aligha oldhatók meg anélkül, hogy a szervezett kapitalizmus utáni kultúra és társadalom sajátosságait ne tárnánk fel a lehető legalaposabban és a tanulságokat ne építenénk be az intézmények reflexív gyakorlatába (Lash-Urry 1994: 280-285).

A *Jelek és terek ökonómiájának* fenti konklúziói bizonyos értelemben összegzik azt a tanulási folyamatot, amit Lash pályája kezdete óta bejárta. A kapitalista társadalmon belüli emancipáció lehetőségeit először a munkások politikai szociológiája felől próbálta megvilágítani, ami a kultúra tanulmányozásához vezetett. A kulturális közeget ugyanakkor annak tágabb gazdasági-társadalmi kontextusa felől igyekezett értelmezni, ami elvezetett a szervezett kapitalizmus felbomlásának elemzéséhez. Ennek a folyamatnak a történetét és következményeit mutatja be Urryval írt két közös könyve. Az eredeti, kapitalizmus emancipációjára vonatkozó kérdésfelvetés szempontjából Lash számára ezen a ponton alighanem az volt a legfontosabb következtetés, hogy a fennálló keretek között a reflexivitás, azon belül is az esztétikai reflexivitás felhalmozása vált kulcskérdéssé. Minthogy ez határozza meg a késő modern társadalmak egyenlőtlenségi viszonyait, valamint a termelési és fogyasztási kereteit, éppen ezért nem csupán a hétköznapi élet, de a politikai cselekvés lehetőségtere is efelől érthető meg. Ebből kifolyólag az esztétikai reflexivitás önmagán túlmutató jelentőségre tesz szert Lash felfogásában: egy olyan potenciálként kerül értelmezésre, ami az instrumentális és a kommunikatív racionalitással szemben a késő modernitásban egyre inkább konstitutív erővé lép elő. Ez a belátás adja meg a tétjét a további, immáron expliciten modernizációelméleti, és kritikai elméleti vizsgálódásoknak.

Egy másik modernitás

Egy másik modernitás - egy másfajta racionalitás, ezt a címet viseli Lash modernitásra vonatkozó gondolatait összefoglaló könyve. A könyv egyszerre kultúra- és társadalomelméleti értekezés, mely nem csupán a két diskurzus egymás perspektívájából történő kritikájára, egymás vakfoltjainak feltárására, hanem egyúttal a modernitás átfogó jellemzésére tett kísérlet is. A kultúraelmélet szerint a szociológia - minthogy a társadalmi integráció kérdéséből indul ki - a modernitásból pusztán az "azonosság racionalitását" látja. Legyen szó akár a világ instrumentális ész általános hatékonysági elvei szerinti osztályozásáról és uralmáról, akár az interakciók általános morális törvényen alapuló eljárásairól. A társadalomelmélet szerint ugyanakkor - minthogy a differenciából, különbözőségekből indul ki - a kultúratudomány mindezzel szemben magát az ész terepét hagyta maga mögött.

Kizárólag a "másik problematikájának" vizsgálatára, és ezzel összefüggésben a modernitás dekonstrukciójára vállalkozott. Ezt a dichotómiát igyekszik Lash meghaladni: anélkül akarja a racionalitás szempontjait megőrizni, hogy ezért cserébe fel kellene adnia a modernitás dekonstrukciójának tanulságait. Erre csakis a két megközelítés szintézise kínál lehetőséget, a racionalitás egy olyan típusának felmutatása, ami a differencia logikájára támaszkodik és ennyiben egy másik modernitást, a másság modernitását alapozza meg (Lash 1999: 1-2).

Az azonosság és a differencia racionalitása közti fő különbség Kant tiszta ész és ítélőerő közti megkülönböztetésével világítható meg a legkönnyebben. Míg a tiszta ész működése egy partikuláris eset univerzális kategóriák alá történő besorolásaként, vagyis meghatározásként írható le, addig az ítélőerő működése magában foglalja a szabálykeresés, vagyis a reflexió mozzanatát is. Az a fajta racionalitás, amit Lash keres, elsősorban ez utóbbi keretbe ágyazódik: a kognitív-instrumentális helyett az esztétikai szemléletre, a formális logika helyett az allegóriára támaszkodik. A késő modernitásban ez a racionalitás egyre nagyobb súlyt kap, ahogy a kollektív cselekvés intézményi keretei elmosódnak és helyüket az egyéni, barkácsolt életutak veszik át. Ebben a konstellációban az instrumentális és kommunikatív racionalitást magában foglaló meghatározó ész helyét egyre inkább a kanti ítélőerővel párhuzamba állítható a reflexivitás veszi át. A reflexivitás ugyanakkor korántsem racionalitásellenes. Ahelyett, hogy az előre meghatározott kategóriák szerinti osztályozás logikájához igazodna, az - elsősorban derridai értelemben vett - differencia logikáján alapul. A differencia a racionalitás-irracionalitás megkülönböztetéshez képest elsődleges, ebben az értelemben válhat egy olyan másik ész alapjává, ami hidat képes képezni az azonosságon és a másságon alapuló szociológiai és kultúratudományi gondolkodás között (Lash 1999: 3-4).

Amellett, hogy a kultúratudományi és a szociológiai modernitáselméletek alapvető kérdésekben eltérnek egymástól egy tekintetben hasonlóképp járnak el: mindkettő megfelel a késő modernitás "alapjáról". Míg a kultúratudomány a posztmodern filozófiákkal azonosulva dekonstruálja minden alap lehetőségét, addig a szociológia a modernitást a tradíciók feloldódásává egyszerűsíti le. Az alapra vonatkozó kérdés eliminálásával illetve beszűkítésével Lash nem tud azonosulni. Úgy gondolja, hogy a dekonstruált alap, a megkérdőjeleződött tradíciók óhatatlanul új alapok létrejöttét készítik elő. Ebben az értelemben dekonstrukció és megtalálás folytonos körforgása határozza meg a modernitás társadalmi dinamikáját, melyhez kulcsot "az alap nélküiség alapjának" felmutatása kínál. A késő modernitás ilyen értelemben vett alapjának rekonstrukciója egyszerre feltételezi a dekonstruálás és a felépítés mozzanatát (Lash 1999: 6). Négy különböző területen tesz kísérletet Lash ennek megvalósítására: makroszinten, a tér és a társadalmi integráció, a cselekvő szintjén a tapasztalás és az ítélet kapcsán.

Tér és társadalmi integráció a másik modernitásban

A klasszikus modernitás hétköznapi életben való megjelenését egyéb speciális helyszíneken való felbukkanás előzte meg. Elsőként - a 15. századtól kezdődően - a festészetben vált önálló irányzattá, majd a filozófiában, valamint az irodalomban, és csak ezt követően - a 19-20. századra - jelent meg a mindennapokra is kiható épített környezetben. A klasszikus modernitás a magas kultúra különböző területein egyaránt egy absztrakt szubjektum-objektum relációban értelmezte a világot. Ez a megkülönböztetés az épített környezet esetében is fennmaradt, azzal a különbséggel, hogy ekkorra már nem individuális, hanem kollektív szubjektumokra és objektumokra vonatkozott: az ipari társadalom munkás tömegeire és a gyárak gépeire. A klasszikus modernitásban ennek megfelelően az épített környezet kialakításakor vagy a kollektív szubjektumok vagy a kollektív objektumok szempontjaiból indultak ki. Az előbbi, ember-központú építészeti irányzathoz tartozik a - várostervezést anti-urbanista szempontok alapján elképzelő - kertvárosi és az - épített környezet használati értékének szempontjaihoz igazodó - funkcionalista iskola. Az utóbbi, tárgy-központú irányzathoz tartozik az - ipari forradalomban megjelenő olyan új építőanyagok, mint az acél vagy az üveg lehetőségeiből kiinduló - strukturalizmus és az - épületek kulturális jelentéshordozó aspektusát hangsúlyozó - formalizmus (Lash 1999: 19-37).

Akár a szubjektum, akár az objektum szempontjaihoz igazodik is a klasszikus modernitás várostervezése, belátható, hogy mindkét esetben eldologiasításhoz vezet. Hiszen abból fakadóan, hogy absztrakt funkciókhoz, nem pedig a cselekvők igényeihez igazodik az épített környezet, magával vonja, hogy az ember helyett, annak valamilyen potenciálisan vagy ténylegesen áruvá tett funkcionális derivátuma kerüljön elismerésre. Ez azonban- ahogy arra Adorno is rámutat - korántsem

szükségszerű: az épített környezet nem csupán az eldologiasítás, hanem egyúttal az emancipáció terepévé is válhat. Az épített környezet azáltal, hogy kijelöli a térbeliség kereteit, egyúttal fundamentális szinten kihat a tudatra is. Azáltal, hogy a bejárható teret, nem feltétlenül tudatosuló szinten, de óhatatlanul meghatározza, egyúttal a fennálló politikai viszonyokat is kézzelfoghatóvá teszi. A mozgás testi szintjén fejezi ugyanis ki a hatalmi viszonyokat és a szabadság határait. Amennyiben a fennálló társadalmi viszonyok a kizsákmányoláson és az eldologiasításon vagy éppen a kölcsönös elismerésen alapulnak, úgy az az épített téren is érzékelhető nyomot hagy. Ebben az értelemben az építészet társadalomkritika egy potenciális terepe, a tér megváltoztatása pedig potenciálisan emancipatórikus társadalomformáló erő. A humanista modernizmus - egyebek mellett Mumford által kifejtett - programja ebben a szellemben fogalmazódott meg, felhívva a figyelmet arra a lehetőségre, hogy az épített környezet kialakításakor a természeti és társadalmi tényezők mellett a pszichikai tényezők figyelembevétele is kiemelt feladat (Lash 1999: 37-39).

Annak ellenére, hogy az emberi szükségletek, igények a modernista várostervezés csaknem mindegyikében megjelennek, a humanizmus hagyománya alapvetően mégis kimarad ezekből az irányzatokból. Ennek háttérben mindenekelőtt az áll, hogy a virágkorát utoljára a reneszánszban élő humanizmus nem vált a felvilágosodás később dominánssá vált áramlatainak szerves részévé. Ez utóbbiakban a világhoz való viszony retorikai-expresszív aspektusa az instrumentális-megismerő aspektustól szigorúan elválasztásra került. Ezzel szemben a humanizmusnak lételeme azoknak a szigorú megkülönböztetéseknek a mellőzése, melyek az emberi lét holisztikus megragadását ellehetetlenítik. Ebből fakadóan a humanizmus azokban a határállapotokban működik elsősorban jól, amikor a kategóriák fellazulnak és az arra épülő hatalmi berendezkedések meggyengülnek. Minthogy a másik modernitás ilyen időszaknak tekinthető, ezért alapjának jellemzésekor egy ilyen értelemben vett humanizmus, illetve annak jelenkori továbbgondolása kiemelt szerepet tölthetnek be (Lash 1999: 42-43).

A posztmodern építészet első látásra pontosan ilyen célokat fogalmaz meg, amennyiben a klasszikus modernitás dekonstrukciójára tesz kísérletet. Ennek keretében óhatatlanul eljut a humanitás szempontjaihoz, ám azokat sokkal inkább megidézi, referál rájuk, mintsem belsővé teszi. Ebben az értelemben a posztmodern építészet, saját nyelvét keresve valójában egy szimulált humanizmust valósít meg. Ahhoz túlságosan dominálnak benne a művészeti aspektusok, hogy az antropocentrizmus, antropomorfizmus vagy antropometrizmus értelmében humanistának lenne tekinthető. Azt a fajta - az emberi komplexitásra reflektáló - komplexitást, ami egy ténylegesen humanista építészetet jellemezné, a legtöbb posztmodern építész eklekticizmusban oldja fel. Ilyenformán a posztmodern építészet a - derridai értelemben vett - differencia elvét ülteti át az épített környezetre: elhárítja az egyértelmű osztályozás lehetőségét, fenntartja a térhasználatra és a funkciókra vonatkozó esetlegességeket és ambivalenciákat. Noha a posztmodern építészet korántsem tekinthető dominánssá, jelentősége mégis túlmutat önmagán. Azáltal, hogy rákényszeríti a cselekvőt a folyamatos reflexivitásra egyfelől a cselekvésracionális, másfelől a társadalom szerveződés új logikájának kontúrjait villantja fel (Lash 1999: 44-58).

A modernitás épített környezetét dekonstruálva, a posztmodern építészet, noha a másik modernitás új alapját maga nem tudja felmutatni, mégis teret nyit neki. Azáltal, hogy a klasszikus modernitás eldologiasító-osztályozó logikáját lebontja, egyúttal felhívja a figyelmet az ebben rejlő emancipatórikus potenciálra is: rehabilitálja a partikulárist. A másik modernitás térszerkezeti alapjának felvázolása a szubjektív tér fenomenológiai jellemzését, vagyis a partikuláris mentális térképek elemzését igényli. A tér konstrukciójában egyaránt szerepet játszanak kognitív és affektív tényezők. Előbbiek a tér logikailag konzisztens leképzését, utóbbiak a megkülönböztetett helyek vagy útvonalak kiemelését teszik lehetővé. Ezen elemek konfigurációjából áll össze egy város mentális térképe, mely egyaránt lehet könnyen olvasható vagy szövevényes, mitológiákban és történetekben gazdag vagy steril. A mentális térképet a tényleges cselekvések sorozatában hozzák létre a város lakói, azáltal hogy adott terekben, adott - hétköznapi vagy ünnepnap - tevékenységeket végeznek. Ilyenformán végső soron a tér használati módjának szintjén nyílik lehetőség a másik modernitás alapjának tekintett szubjektív térszerkezet jellemzésére. Ennek elsődleges metaforája a labirintus és a síkátor (Lash 1999: 59-72).

Ezek a hasonlatok olyan térszerkezetekre utalnak, ami nem uniformizálható és ezzel összefüggésben nem is kontrollálható. A labirintus, használója képében egy olyan szubjektumra utal, aki maga lakja be a teret, és ebben az értelemben mások számára kiismerhetetlen, saját preferenciái által meghatározott, mozgásával folyamatosan fenntartja autonómiáját. Hasonlóképpen a síkátor olyan mozgásra utal, ami bár nem tervezett forma, nem az instrumentális racionalitás alakítja,

azonban mégis feltételez egy a felmerülő ingerekre reagáló, a megváltozott körülményekhez alkalmazkodni képes, reflexivitást. Ebben az értelemben ezek a metaforák egy a szubjektumot egészében feltételező, humanista cselekvőperspektívát villantanak fel. A tervezett és kontrollált tér logikáját szétfeszítő magánlabirintusok és sikátorok világában a dolgok és a szereplők egyaránt részét képezik egy adott hely mentális képének. Így lesznek az adott helyszín tipikus figurái az épített környezet komplementerei, elmosva a határokat a térbeli és társadalmi dimenzió között. A teret labirintusként használók számára az egyediség a meghatározó, a tér olvasását nem az általános kategóriáknak való alárendelés, hanem az allegória logikája határozza meg. Ez a fajta észlelési és értelmezési horizont az, ami lehetőséget teremt a világ komplexitásának megragadására, a fennálló kategóriákon túlmutató élményekre való nyitottságra (Lash 1999: 78-87).[5]

Értelemszerűen az egyedi impulzusokra reagáló allegorikus értelemképzés nem pusztán kognitív folyamat, hanem a színek, szagok, érzelmek, hangulatok megélésének mozzanatát is magában hordozza, a reprezentáció távolságtartása helyett maga is beágyazódik az életégszbe, az értelmezés helyett a "belakás" formáját öltve. Ez az allegorikus értelemképződési folyamat tekinthető a másik modernitás térbeli alapjának. Abban az értelemben rejti magában az emancipáció lehetőségét, hogy a térre vonatkozó értelemképződés osztályozási logikájának olyan alternatívájára utal, ami mentes az abban rejlő redukcionizmustól. Ilyenformán tér és szubjektum egy olyan relációjának lehetőségét villantja fel, melyben a térszerkezet a pusztán instrumentálisra szűkült racionalitás helyett az átfogó reflexivitásra kész cselekvő kialakulását segíti elő. Kérdés, az ilyen értelemben vett cselekvők a társadalmi integráció milyen formáit hozhatják létre?

Ennek felderítéséhez - hasonlóképpen ahhoz, ahogy a másik modernitás terének elemzésekor építészek és urbanológusok reflexióira támaszkodik - Lash társadalomelméletek vizsgálatával lát hozzá. Az építészethez hasonlóan a társadalomról való gondolkodásra is döntő hatást gyakorolt az ipari forradalom. A munkásosztály megjelenése és az ipari termelés által meghatározott életforma szolgált a társadalomfilozófiáitól és etikáitól fokozatosan elkülönülő szociológiai reflexió alapjául. Hasonlóképpen az építészethez, a társadalomról való gondolkodásban is a humanizmussal szemben fogalmazódott meg a modern társadalmi berendezkedés leírása. Ezek- ahogy az legpregnansabban Durkheim mechanikus és organikus szolidaritásra vonatkozó gondolatai mutatják - többnyire abból indultak ki, hogy a modernitásban a társadalmi integráció alapjává, a pre-modernitás kollektív tudatával szemben a munkamegosztás rendszere vált. A munkamegosztás rendszerében az egyének és a csoportok funkcionálisan tagolódnak, vagyis egy olyan osztályozási rendszer által kerülnek meghatározásra, mely a társadalom egésze szempontjából betöltött szerepükkel azonosítja őket. Ez az osztályozás nem csupán deskriptív, hanem értékelő is egyben: a társadalom mint egész fennmaradását nem gátló egyéneket normálisnak, az ezt ellehetetlenítőket pedig patológikusnak minősíti (Lash 1999: 93-102).

A rendszerszerűen szervezett társadalomban az integráció a technikán keresztül valósul meg. Egy kollektív tudat által integrált társadalomban közös szimbólumok játszanak döntő szerepet. Ezek a cselekvéshelyzetekben külsődlegesek, vagyis megnevezhetők és megvitathatók. Ezzel szemben a rendszerszerűen integrált társadalomban a cselekvések objektív keretfeltételét alkotó technika játszik döntő szerepet, ami a cselekvéshelyzetben immanens. A technika automatizmusként működik, nem értelmezhető szabadon, hiszen meg nem változtatható feltételként adott, és ennyiben kényszerítő erejű. A rendszerszerűen szervezett társadalomban ilyenformán nem tartalmi, hanem formális szinten valósul meg az integráció. Ahogy a kollektív szimbólumok elvesztik jelentőségüket, értelmileg kiüresednek, nem csupán átadják helyüket a technikának, hanem emellett teret is nyitnak az egyéni szimbólumok megteremtésének is. Ebben az értelemben jár óhatatlanul együtt a funkcionális differenciálódás a világ értelmezésének individualizálódásával (Lash 1999: 102-110).

A klasszikus szociológia rendszerekben és funkcionális differenciálódásban gondolkodó domináns, pozitivista áramlata számára a szubjektum átalakulása, a társadalmi átalakulások következményeként pusztán másodlagos probléma maradt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az erre vonatkozó kérdések teljesen elsikkadtak volna. A pozitivista mellett a kezdetektől fogva helyet követelt magának ugyanis egy a társadalmi integráció kérdéseire az élet egésze felől közelítő szociológiai irányzat is, ami a szigorú oksági magyarázat helyett a megértést állította középpontba. Miközben a pozitivista szociológia a klasszikus modernitás társadalmi dimenzióját írta le, ez utóbbi, életfilozófiai gyökerű szociológia sokkal inkább a technikai integrációból fakadó dezintegrációs tendenciákra fókuszált. Ebben az értelemben - hasonlóan ahhoz, ahogy a posztmodern építészlet a tér vonatkozásában - a társadalmi integráció vonatkozásában az első modernitást dekonstruáló trendeket ragadja meg, vagyis a magát az osztályozó társadalmi normák felülete alól kivonó szubjektum

kialakulását. E folyamat leírása - szintén hasonlóan a posztmodern építészethez - ugyanakkor nem teremti meg a társadalmi alapját a második modernitásnak, csupán teret nyit neki (Lash 1999: 116-123).

A hiányzó alap azonosítására Simmel szociológiai impresszionizmusa teremt lehetőséget, melyre kiemelt hatást gyakorolt Nietzsche a "távolság pátozára" vonatkozó gondolatai. Nietzsche érvelése szerint mind a távolságtartás, mind pedig a pátoz lehetőségének feltételei fokozatosan felszámolódtak az európai történelem során. Egyfelől az egyenlőségeszményen alapuló tömegdemokrácia ellehetetleníti azt az egyének közti távolságot, más szóval különbséghez való jogot, ami a szabadsághoz nélkülözhetetlen. Ennek hiányában a szubjektumok sokasága rabszolgamorál által vezérelt nyájá nivellálódik. Másfelől a társadalmi normáktól független teremtéshez, létrehozáshoz nélkülözhetetlen pátoz feltételei is megszűnnek. Ennek hiányában pedig a cselekvés a társadalmi normák és a hatékonyság elveinek pusztá követésére redukálódik. Simmel impresszionista szociológiája ezen patológiákat veszi számba. A társadalmasulás egy olyan formáját próbálja meghatározni, aminek keretei között - szemben akár a weberi értelemben vett instrumentális racionalitással, akár a durkheimi munkamegosztás által meghatározott társadalmi berendezkedéssel - tér nyílik az autonóm szubjektum számára (Lash 1999: 124-127).

Egy ilyen társadalmi konstelláció alapjait *A pénz filozófiájában* dolgozza ki. Szemben Nietzschével, aki szerint a kereszténység és annak kései leszármazottai, a morál és a demokrácia felelős a szubjektum nivellálódásáért, Simmel szerint a pénz. Mindazt az egyén által képviselt és létrehozott élményt, érzelmet, tudást és értéket, amit Nietzsche szerint a tömegtársadalom fojt el, Simmel szerint a pénz fosztja meg tartalmától és alakítja át tárgyilag kifejezett pusztá formává. Ezáltal egydimenziós értékskálán elhelyezve a szubjektumot megfosztja tartalmától. Az ilyen értelemben kiüresített szubjektum a - szintén a pénzforgalomnak köszönhetően egyre intenzívebb - ingeráradattal találja magát szemben. Ez egyrészt felfokozott idegéletet tesz lehetővé, az ingerek egyre gyorsabb fogyasztására készítve. Másrészt pedig, az ingeráradatba belefáradva blazírttá, közönyössé tesz. Ez a kettősség határozza meg egy a klasszikus modernitás normák és hatékonyság szerinti osztályozáson alapuló racionalitásától gyökeresen különböző, allegória elvei szerint szerveződő cselekvőperspektíva kialakulását (Lash 1999: 127-131).

Az allegória mindenekelőtt egy lemondásra utal: annak a - klasszikus modernitásra jellemző - igénynek a feladását fejezi ki, hogy a dolgok "lényegéig" hatoljunk el és ezáltal kontrolláljuk őket. Az allegória ehelyett megelégszik a dolgok mimetikus reprezentációjával, vagyis a hasonlóság logikája szerint szerveződő - szükségképpen esetleges - imitációval. Ezáltal a normativitás vagy a rentabilitás szempontjából racionálisnak minősülő cselekvőperspektívánál mindenekelőtt kötetlenebb. Ebből a szabadságból fakadó könnyedség ugyanakkor korántsem jelent komolytalanságot. Az allegorikus nagyon is figyel környezetére, minden igyekezete arra irányul, hogy figyelje és szóhoz juttassa annak lehető legtágabb körét. Ebből fakad az allegorikus sajátos racionalitáspotenciálja: az nem más mint az osztályozási kategóriákat felülíró nyitottság, a környezeti ingerek előítéletektől mentes befogadása és közvetítése. A pénz által nivellált társadalmi konstellációban pontosan ez a fajta képesség az, ami emancipatorikus potenciállal bír. Az allegorikus cselekvőperspektíva kevésbé kötött a kognitív-diszkurzív reflexivitáshoz, ehelyett egyfajta képi-esztétikai képzettársításon alapul. Ebből fakadóan a normatív-instrumentálisnál jóval flexibilisebb, és gyorsabb információfeldolgozást tesz lehetővé. Ezen sajátosságoknak köszönhetően az allegorikus cselekvőperspektívából nagyobb eséllyel nyílik lehetőség a felfokozott ingeráradat kezelésére és adható válasz a pénz által kiüresített szubjektum által átélt kihívásokra (Lash 1999: 132-134).

Összességében tehát Lash az építészet és a szociológia történetét elemezve a tér és a társadalom vonatkozásában a modernizáció olyan tendenciáit igyekszik rekonstruálni, ami egyfelől lebontja a klasszikus, osztályozások és osztályok logikája szerint szerveződő modernitást, másfelől teret nyit és elősegíti egy újfajta, nyitottságon és allegórián alapuló cselekvőperspektíva kialakulásának. Ezt a makroszintre irányuló elemzést egészítik ki a könyv további fejezetei, melyekben Lash arra a mikroszintű kérdésre keres választ, hogy az eszerint eljáró cselekvőt miként jellemezhetjük pontosabban, vagyis miként szerveződik cselekvési horizontja, és ennek talaján milyen, a cselekvések alapjául szolgáló ítéleteket hoz.

Tapasztalat és ítélet a másik modernitásban

Míg a késő modernitás strukturális átvilágításához az építészet és a szociológia története kínált lehetőséget, addig az ágens szintjén történő vizsgálódásokhoz mindenekelőtt Husserl és az ő munkáját újragondolók fenomenológia- története. Husserl gondolkodása abban az értelemben tükrözi a klasszikus modernitást, hogy hallgatólagosan továbbra is a szubjektum-objektum felosztás talaján áll, és ilyenformán episztemiológiai keretek között mozog. Ezzel szemben a késő modernitás olyan fenomenológusai mint Schütz, Ricoeur vagy Derrida ezt a felosztást egyaránt igyekeznek meghaladni, és áttérni az ontológia terepére. Míg a klasszikus modernitás szubjektuma univerzális sajátosságokkal rendelkezik, a megismerés kognitív folyamata során általános kategóriákba sorolja be az egyedi benyomásokat, addig a késő modernitás szubjektuma olyan partikuláris létező, aki találkozások során egyedi tapasztalatokra tesz szert. Ebben az értelemben a klasszikus modernitás szubjektuma a kategóriák által közvetített dolgokkal kerül kapcsolatba, míg a késő modernitásbeli szubjektum magukkal a dolgokkal, ahogy megmutatkoznak (Lash 1999: 137-139).

Ez a két ideáltípus a fenomenológiai gondolkodás évtizedeken át tartó folyamatának két végpontja. Azt a társadalmi átalakulást fejezik ki, melynek során a klasszikus modernitás tudományos, szakértői tekintélye átadta helyét a tekintélyekkel szembeni általános bizalmatlanságnak és a kontingenciák krónikussá válásának. Ebben az értelemben a fenomenológiai gondolkodás történetét Lash implicite a társadalomtörténet egy sajátos dimenziójaként, a tapasztalás feltételeinek megváltozásának lenyomataként értelmezi újra. Ebben a történetben az első jelentős lépés Schütz nevéhez kötődik, aki a husserli fenomenológia reflektív beállítódásra, epokhéra és transzcendentális egóra fókuszáló megközelítése helyett a hétköznapi cselekvéshorizontra, vagyis a természetes beállítódásra koncentrált. Reflektív és természetes beállítódás Schütznél, akárcsak Husserlnél egymás komplementere: a megakadt és a problémamentes cselekvéshelyzeteknek megfelelő horizontok. Ugyanakkor Schütz álláspontja szerint, e két beállítódás óhatatlanul egymásra utalt abban az értelemben, hogy nem képzelhető el a természetes beállítódás értelemhorizontjától tökéletesen független transzcendentális ego. Ugyanis egy ilyen ego is a természetes beállítódás, eredendően interszubjektív, közösségi jelentéshorizontjának talaján áll, amennyiben egy ilyen talaj hiányában semmiféle reflexió sem képzelhető el. Ez a belátás vezet el a transzcendentális ego introspektív elemzésétől az interszubjektivitás, közösség szociológiai vizsgálatához (Lash 1999: 139-149).

Noha Schützt vizsgálódásainak logikája az interszubjektivitás problematikájához vezette, az ennek kapcsán felmerülő kérdésekre nem tudott megnyugtató választ adni.[6] E tekintetben Lash szerint sokkal inkább Ricoeur, a testiségre is kiterjedő hermeneutikai vizsgálódásai iránymutatóak. Ricoeur szerint az ember testisége révén a véges, jelentéslétrehozó képessége révén pedig a végtelen pólusai közé van kifizetve: észlelés közben testünkön keresztül nyitottak vagyunk a világra, jelentéstulajdonítás közben bezárulunk. Az észlelés abban az értelemben a természetes beállítódásnak feleltethető meg, hogy ennek során közvetlenül a testünk transzformálja tapasztalattá a világ hatásait. A reflektált jelentéstulajdonítás ennek a testi természetességnek a felfüggesztésén alapul: az észlelés tagadása nyitja meg azt az űrt, amit az értelemtulajdonítás hivatott betölteni. A tagadásnak és negativitásnak ez a mozzanata éppen ezért elválaszthatatlanul hozzákapcsolódik a reflektív értelemtulajdonításhoz, vagyis magához az intencionalitáshoz. Értelemtulajdonítás során egy szükségképpen véges dolognak, általános érvényességű jelentést tulajdonítunk. Ebben az értelemben a jelentéstulajdonítás aktusa maga teremti meg a kapcsolatot a testi és a transzcendentális, vagyis a véges és a végtelen között, meghatározva az emberi egzisztenciát (Lash 1999: 158-159).

A dolgoknak való jelentéstulajdonítás ugyanakkor elképzelhetetlen azon konkrét aktusok nélkül, melyekben erre sor kerülhet. Ezek az aktusok a magyarázat aktusai. Ebben az értelemben az értelemadás fenomenológiája a magyarázat hermeneutikájává válik. Minthogy a magyarázat óhatatlanul interakcióra utal, ezért ez a váltás egyúttal átvezet az interszubjektivitás kérdéseire is. A másikkal való viszonyban az értelemadás a jelentés másokban való létrehozásának, az észlelés pedig a másik értelem befogadásának formáját ölti. A világgal való viszonytal szemben az interakcióban az értelemadás közben nyílik ki a test (jelt közvetítve a másikkal) és észleléskor zárul be (védve saját értelmi horizontjának határait). Az interszubjektivitás amellet, hogy az értelemadáshoz nélkülözhetetlen magyarázat aktusainak terepeként, saját egzisztenciánk előfeltétele, egyúttal a minket potenciálisan veszélyeztető másiktól való félelem, szorongás forrása is. Vagyis egyszerre következik belőle az értelem megtalálásának és a gyanúnak a hermeneutikája. Ez egyformán igaz a konkrét interakciókra és a generációkon átívelő kulturális közösségekre. Mindkettő kulcsfontosságú az értelemadás, valamint a szubjektum megteremtésének és fenntartásának folyamatában, amennyiben keretet kínál a magyarázat aktusainak (Lash 1999: 155-165).

Lash álláspontja szerint bár Schütz és Ricoeur egyaránt megalapozottan kritizálja Husserl szubjektum-objektum megkülönböztetését, a klasszikus modernitás fenomenológiai kereteit tökéletesen maguk sem tudják meghaladni. Miközben a transzcendentális egóról megmutatják, hogy nem képes a maga elé kitűzött célt megvalósítani és az értelemképződés végső alapjaként szolgálni, az interszubbektivitás formájában maguk is egy végső alapot keresnek. E tekintetben Derrida szakított a leglátványosabban a klasszikus modernitással. Ő ugyanis magára arra az eljárásra mond nemet, hogy - akár egy szubjektív, akár egy interszubbjektív - totalításra vezessük vissza a - szükségképpen végtelen - lét megtapasztalásának folyamatát. A tapasztalás egy olyan modelljét dolgozta ki, mely mentes minden ilyen tendenciától, vagyis magára a totális redukcióra mond nemet, megelégedve a lét nyomának elemzésével. A lét valamilyen redukciója helyett annak nyomát elemezve a zárt értelemegységre való redukcióban rejlő csapda elkerülhető. A nyom maga nem tartozik sem a véges, sem pedig a végtelen tartományhoz. Ehelyett a "differencia" kettő közötti tartományában található (Lash 1999: 166).

Szemben Schütz-zel és Ricoeur-rel, akik az interszubbektivitás külső szempontjából bírálták Husserlt, Derrida a reflexív beállítódás immanens kritikájára törekszik, vagyis annak bemutatására, hogy maga Husserl hol vétette el az önmaga számára kitűzött célt. Álláspontja szerint Husserl valójában nem viszi végig elég következetesen a fenomenológiai redukció folyamatát, amikor a transzcendentális egót tovább nem redukálható egységnek tekinti. Így nem veszi észre, hogy pusztán a transzcendentális ego fogalmával nem magyarázható meg a jelentés születése. Annak értelmezési aktusa mellett ugyanis mindig kimutatható egy általa kontrollálhatatlan többletértelem. A világról alkotott jelentéseinkben egyaránt találhatók olyan elemek, melyeknek a transzcendentális ego nincs tudatában, és hiányoznak olyan elemek, melyekről azt hiszi, hogy a jelentés részét képezik. Ilyenformán az értelemképződés folyamata az ego által nem uralható, egyszerre tartalmaz többet és kevesebbet az általa beláthatónál. Ez a kontrollálhatatlanság abban az értelemben magának a redukciónak és a reflexivitásnak az előfeltétele, hogy teret nyit az új értelem születésének. A világ értelmezésének folyamatában a kontrollálhatatlan mozzanat felmutatása amiatt különösen fontos Derrida számára, mert ezáltal véli elkerülhetőnek az értelemtulajdonítás totalizáló, zárt modelljét és az abból fakadó paradoxonokat. Bizonyos értelemben maga a lemondás egy zárt, valamilyen tovább nem redukálható egységre kifutó fenomenológiai elmélet megalkotásáról teszi lehetővé a jelentésközpontú végtelen nyitottságának megragadását. Egy ilyen elmélet valamilyen szubsztantív végső alap helyett az értelemadás folyamatának nyitottságát hangsúlyozza. Ezt fejezi ki a differencia fogalma, ami nem más mint a jelentéslétrehozás kontrollálhatatlan mozzanatának formális megragadása (Lash 1999: 171-172).

Míg Husserl az értelemképzés folyamatában a transzcendentális ego aktivitására fókuszált, addig Derrida e folyamatban rejlő passzív mozzanatra helyezi a hangsúlyt. Ebben a megközelítésben ahelyett, hogy a dolgokra mint a jelentéstulajdonítást beindító "jelölőkre" tekintenénk, olyan "eleve megjelöltekre" tekinthetünk, amik értelmezése megelőzi és ennyiben részben független a velük való közvetlen találkozástól. Az értelem születése szempontjából ebből következően a transzcendentális ego és a dolog találkozásakor előálló szintézisnél nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk a szükségképpen fennmaradó különbségnek. Vagyis annak a kontingenciának, ami minden jelentéslétrehozási folyamat sajátja, a dolgok zárt értelmi egységben való megragadására tett kísérlet elkerülhetetlen meghiúsulásának. A transzcendentális ego és dolog a jelentéslétrehozás folyamatában megszülető egysége helyett a feloldhatatlan differenciára koncentrálnak megközelítés a nyom fogalmából indul ki. Ezzel utalva arra, hogy a dolognak tulajdonított értelem mindig magában rejti az esetlegesség mozzanatát, pusztán sejtet, irányt mutat, de tökéletesen megragadni soha nem képes. Ebben az értelemben a fenomenológiai redukció végpontján egy alapvetően esztétikai értelemtulajdonítást találunk, a világra vonatkozó jelentések létrehozásának olyan módját, ami szükségszerűen magában foglalja a kategóriák szerinti osztályozás mellett a poézis aspektusát is (Lash 1999: 173-181).

A nyom ontológiai értelemben szubjektum és objektum között van. A dolog egy olyan nyers, empirikus képe, ami nem redukálható sem a megismerő transzcendentális kategóriáira, sem pedig magára a létezőre. A nyom materiális jellegéből fakadóan hidat képez szubjektum és objektum között, egy olyan felületet, amihez szükségképpen csupán esetleges jelentés rendelhető. Ez a lehetőség kulcsfontosságú az értelemképződés egésze szempontjából, amennyiben a folyamat olyan első lépésének tekinthető, amire továbbiak épülhetnek rá. A nyom azáltal, hogy kapcsolódik a dologhoz több, mint a szubjektum produktuma, ugyanakkor azáltal, hogy nem fejezi ki tökéletesen az objektumot kevesebb, mint annak reprezentációja. A nyom ilyenformán magán a tárgyán túli

jelentést hordoz, a jelentéstulajdonítás tökéletlenségének, az alternatív jelentések egyidejű felbukkanásának, vagyis a differenciának a tapasztalatát fejezi ki. Ez a tapasztalat a reflexív és természetes beállítódáson túlra mutat abban az értelemben, hogy sem az előbbi tudatossága, sem az utóbbi magátólértetődősége nem jellemzi. Ebben az értelemben a nyom a kettő közötti beállítódást implikál, mely beállítódás mind a modernitás előtti, mind pedig a modernitás tipikus értelemképzési ideáljától - a reflektálatlan és a kategorizáló racionalitásban megalapozott jelentéstulajdonítástól - eltér (Lash 1999: 185-188).

Noha Lash szerint erre transzcendentális problémahorizontja okán Derrida nem reflektál, szociológiai szempontból ez a reflektív és természetes beállítódástól egyaránt különböző értelemképzési modell szorosan összefügg a másik modernitás meghatározó társadalmi trendjeivel. A nyom és a differencia elméletére ebben az értelemben a késő modernitás jellemző fenomenológiai sajátosságainak leírásaként tekinthetünk. Hasonlóképpen ahhoz, ahogy az épített környezet vonatkozásában a posztmodern építészet és a társadalom vonatkozásában a simmeli szociológia kifejezi a másik modernitás kontúrjait, a világertelmezés vonatkozásában Derrida filozófiája teszi ugyanezt. Annak az átalakulásnak a végpontját ragadja meg, melynek során maga a hétköznapi tapasztalás és az értelemtulajdonítás folyamata eljutott a pozitívista kategóriákon alapuló, totalizáló gondolkodástól az abszolút kategóriákról lemondó, a kontingenciát belsővé tevő világertelmezésig.

Természetesen ez a folyamat korántsem egyenes vonalú. A szubjektum-objektum reláción alapuló episztemiológiai beállítódás dominanciáját az interszubsztivitás és a testiség egyaránt csökkenti. Mellettük ugyanakkor a döntő szerep mégis ahhoz a fundamentális fordulathoz kapcsolódik, ami Derrida nevéhez köthető. A differencia gondolatának komolyan vétele és az egyaránt zárt szubjektumtól, illetve objektumtól a nyitott nyomhoz való visszalépéssel ugyanis nem csupán veszítünk. A totalizáló tudásról való lemondásnak abban az értelemben nem csak negatív hozadékaik vannak, hogy ezáltal ismét előtérbe kerül a maga tökéletlenségében elfogadott tapasztalás. A nyomon keresztül, egy szükségképpen esetleges út nyílik ahhoz létezőhöz, amit a klasszikus modernitás az episztémé reményében háttérbe szorított. Ezáltal pedig egy kevésbé rendszerezett, ugyanakkor - a kategóriák által - kevésbé beszűkített, az új élményre nyitottabb világmegértés válik lehetővé (Lash 1999: 189-193).

A késő modernitás fenomenológiai átalakulásának következményeként a cselekvések keretei is átalakulnak. Míg a klasszikus modernitásban a cselekvés fenomenológiai bázisa a racionális kategóriákon alapult, és ennek megfelelően a cselekvésmegértés is a racionalitás különböző aspektusaiból indulhatott ki, addig a késő modernitásban a cselekvés fenomenológiai kontúrjait a nyom és a differencia által meghatározott tapasztalás alkotja, így a cselekvésmegértés is az esztétikai reflexivitásra támaszkodhat. A racionalitás és a reflexivitás közti fő különbség a szabályokhoz való viszonyban áll: az előbbi előzetesen létező - logikai vagy etikai - szabályokhoz való igazodásként, utóbbi a szabályok keresésére tett kísérletként írható le. Ebben az értelemben az esztétikai reflexivitás a szabályokhoz képest külsődleges perspektívát feltételez, ami felveti a kérdést, hogy ez milyen forrásokból táplálkozhat. Minthogy tetszőleges szabályrendszer követése - ahogy az Wittgenstein privát nyelv argumentumából következik - óhatatlanul egy közösségre utal, ezért belátható, hogy a szabálykövetéstől mint olyantól való eltérés a közösségen kívüliséggel hozható összefüggésbe. Ilyenformán az esztétikai reflexivitás a szubsztivitáshoz kötődik, azokhoz az ítéletekhez, melyek a leginkább függetlenek a - nyelvi mivoltukból fakadóan óhatatlanul társadalmi kategóriákra támaszkodó - kognitív reflexivitástól. Ezek az ítéletek végső soron az egyén érzéseihez és ízléséhez kötődnek, vagyis olyan vonzalmakhoz és preferenciákhoz, melyek az általánosítható kognitív reflexivitással szemben, szükségszerűen egy partikuláris szubsztumra utalnak. Az esztétikai reflexivitás e modelljére támaszkodva írható le a techné helyett a poézisre és a praxisra támaszkodó cselekvés ideáltípusa (Lash 1999: 197-199).

Ha abból indulunk ki, hogy az esztétikai reflexivitás alapvetően szabálykeresés, amellyel a kérdés mellett, hogy milyen forrásokra irányulhat (hol keressünk?), az is felmerül, hogy miként képzelhető el (hogyan keressünk?). Az ítélet gyakorlatát az ókori és középkori filozófia egyfajta isteni intellektushoz való előrenyúlásként írta le. Ennek a felfogásnak a nyoma kimutatható az újkori filozófiákban is, azzal a kitételrel, hogy az isteni intellektus helyett, immáron nincs semmiféle stabil rend, amihez előre lehetne nyúlni. Ebben az értelemben a rend hiánya az, ami az előrenyúlás horizontját kijelöli, vagyis maga a szabadság - éppen a hiány által nyitott - tere. Ez a szabadság amellyel, hogy távlatokat nyit, egyúttal új kihívásokat is támaszt. Ilyen mindenek előtt az identitás kontingenciája, vagyis a folyamatos ön-differencia kényszere. Stabil isteni világrend híján az önmagunkhoz való viszony is nyitottá válik, s minden egyéb késő modernitásbeli értelmezési

folyamathoz hasonlóan nyitottá, és egyúttal uralhatatlanná. Ilyen kihívás továbbá a felelősség minden korábbinál radikálisabb formája. Isteni világregd híján elkerülhetetlenül felelősek vagyunk mindazokért a következményekért, melyek ítéletünkől és cselekvéseinkből fakadnak, még úgy is, hogy ezeket messze nem kontrolláljuk (Lash 1999: 204-207).

Míg az általánosíthatóság keretei között mozgó kategorizáció esetében a helyesség ellenőrizhető, addig a szubjektív ítéletek esetében mindig fennmarad a helyességet illető kétely. Ez a kétely kísérti elkerülhetetlenül, a késő modernitásbeli ágenst, és bár csökkenthető, teljesen fel nem számolható. A kétely elhárításának egyaránt előfeltétele az egyén megfelelő beállítódása és a világban fellelhető alap megléte. Az előbbiről Kant az ítélőerő érdekmentességre vonatkozó gondolatai igazítanak el. Az érdekmentesség nem csupán az egyéni hasznosság maximalizálására törekvő instrumentális beállítódást függeszti fel, hanem egyúttal a közösséghez tartozás feltételeként szolgáló normatív, sőt morális szempontokat is. Az érdekmentesség ebben az értelemben magától a - tiszta és gyakorlati - észről, más szóval a szabálykövetéstől való függetlenséget implikál. A gondolkodási és a nyelvi szabályok követésének felfüggesztése teret nyit az allegorikus, metaforikus értelemtulajdonításon alapuló ítéleteknek. Egy olyan poézisnek, ami a társadalmitól való függetlenséget fejez ki. Ez a poézis a szubjektivitás kultiválásának tekinthető abban az értelemben, hogy ilyen cselekvések sorozatában, az ítélkezés művészetét gyakorolva hozza létre magát a szubjektum. A társadalmitól való független én megteremtésével az egyén maga válik alkotóvá: ítéleteivel és azon alapuló cselekvéseivel a valóság korlátozott imitálása helyett, a lehetőségek végtelen terében mozog (Lash 1999: 208-218).

Miközben az érdekmentesség utat nyit a poézishez, önmagában nem biztosítja az esztétikai reflexivitás lehetőségét. Ehhez akár a másik, akár a más vonatkozásában - más szóval akár az interszubjektív, akár az interobjektív tartományban - olyan véges alapra van szüksége, amihez képest a szabadsága megélhető. Ennek hiányában, vagyis a tökéletesen szabad értelemképző és a tökéletesen alap nélküli, kontingens világ együttállása esetén, nincs lehetőség a szabadság megélésére sem. Amennyiben nem adott semmiféle fix pont, úgy nincs "nyom", aminek alternatív értelmezései lennének kialakíthatók, és ennyiben a szabadság sem gyakorolható. Ilyenformán a másik vagy a dolgok rögzített egysége szükséges ahhoz, hogy a cselekvő nyitott lehessen a világra, viszonyulhasson a létezőhöz és megtapasztalhasa saját szabadságát. Az esztétikai reflexivitáshoz szükséges alap ilyenformán rögzített értelemegységként írható le. A jelentések rögzítése ugyanakkor egy közösséget feltételez. Csakis ennek dologi és szimbolikus kultúrája, kollektív emlékei, vagyis tradíciója tud fix világértelmezési referencia pontokat kijelölni és fenntartani. Ebben az értelemben annak ellenére, hogy az esztétikai reflexivitás a társadalmitól való függetlenséget feltételezi, mégis a közösségre utalt. Arra ugyanis szüksége van fix referenciapontként, olyasvalamiként, amittől folyamatosan megkülönböztetheti magát. Ilyenformán a közösségi tradíció és az attól való függetlenedés dinamikája az, ami valójában az esztétikai reflexivitást lehetővé teszi. Csakis ebben a feszültségtérben - azáltal, hogy eleve adott egy világértelmezés, amittől el lehet térni - tapasztalható meg a szubjektum szabadsága és a - rá való nyitottság révén a - létező maga (Lash 1999: 217-229).

Az esztétikai reflexivitás abban az értelemben kiteljesíti a modernitás projektumát, hogy radikalizálja a klasszikus modernitás célkitűzéseit: nem csupán a ráció keretein belül, hanem azon túl is nyitottá teszi a világ értelmezését. Másfelől a radikalizálással egyúttal a modernitás határáig is elvezet: egy olyan archaikus, törzsi, pogány tartományhoz, ami a zsidó-görög gyökerű európai kultúra előtti időkre utal. Ez a tartomány a mediálatlan képzelet, a nyers testi észlelés, a szimbolikussal és ikonikussal szemben az indexikus értelemtulajdonítás, profetikussal és papival szemben a mágikus és a technikaival és praxissal szemben a poétikus terepe. Azáltal ugyanis, hogy a másik modernitás cselekvője a ráció és a kategóriák kereteit felcseréli a nyom és a differencia esztétikai értelemtulajdonítására, óhatatlanul kapcsolatba kerül a modernitás előtti horizontokkal is. Természetesen ez korántsem jelenti azt, hogy ez az archaikus törzsi világ eredeti formájában jelenne meg a késő modernításban. Sokkal inkább arról van szó, hogy azokba a résekbe, amiket a klasszikus modernitás egy zárt, isteni világregden, majd a másik modernitás egy tudományos világértelmezésen nyitott, beszüremkedik az archaikus és hibrid értelmi alakzatokat hoz létre (Lash 1999: 250-262).

A másik modernitás ilyenformán annak ellenére, hogy a klasszikus modernitásból nőtt ki, magában hordozza a modernitás egészének meghaladási potenciálját is. A másik modernitás cselekvője többszörösen is határállapotban van. Ingázik a klasszikus modernitás klasszifikáló fenomenológiai mintázatait, a másik modernitás rációt is feloldó esztétikai reflexivitása, valamint e feloldás okán teret nyerő archaikus affektív-mágikus horizont között. Egyszerre lakik benne a világot aprólékosan osztályozó tudós, az kategóriákat a szubjektum nevében visszautasító, a nyomokból

újabb és újabb értelmet kibontó művész és a létező nyers kavargásához igazodó sámán. Értelemszerűen ezek a különböző horizontok korántsem alkotnak magától értetődően egy harmonikus egészet. Sokkal inkább azt lehet mondani, hogy folyamatosan egymásnak feszülnek, kijelölve a késő modernitás alapvető egyéni és társadalmi dinamikáját.

A másik modernitás és a globális információs társadalom

A másik modernitás fentiekben bemutatott konstellációja egy történeti pillanatképről alkotott ideáltípus. Ennek a társadalmi konstellációnak a leírása ugyanakkor korántsem a végcél Lash számára. Abban az értelemben ez csupán előtanulmány, hogy napjaink meghatározó társadalmi-technikai forradalmának, a globális információs társadalom kialakulásának az értelmezését készíti elő. A másik modernitás térszerkezeti, integrációs és fenomenológiai leírásának tétjét az adja meg, hogy ennek segítségével világíthatók meg napjaink azon trendjei, melyek a közeljövő kihívásait, lehetőségeit és patológiáit kijelölik. Az információs társadalom alapvetően technikai hatásai ugyanis egy ily módon jellemezhető társadalmat érnek. A másik modernitás és az információs társadalom interakciójától függ, hogy a modernitás mely tendenciái válnak dominánssá és melyek sikkadnak el. Ahhoz ugyanakkor, hogy ezt a kölcsönhatást megérthessük a másik modernitás jellemzése után a globális információs társadalom technikai-tárgyi kereteinek jellemzésére is szükség van. Lash is ebbe az irányba folytatja vizsgálódásait. Elsőként *A másik modernitás* zárófejezetében teszi fel a kérdést, hogy a tárgyak milyen szerepet játszanak a másik modernításban, majd ezt követően *Az információ kritikája* című könyvében vizsgálja meg, hogy mik a késő modernitás legújabb trendjei és miként képzelhető el kritikai elmélet az általuk meghatározott globális információs korban.

Tárgyak a másik modernításban

A klasszikus és a második modernitás egyaránt bináris kódokkal operál. Az előbbi hierarchikus struktúrákban rendezi el a szubjektumot és az objektumot, az elmét és a testet, az embert és a természetet, a kultúrát és a technológiát, a férfit és a nőt, valamint keletet és nyugatot. Az utóbbi, szakítva ezzel a perspektívával, az alá-fölérendeltség helyett a külső-belső megkülönböztetése szerint szerveződik. A fenti ellentétpárok ilyenformán egymás környezeteként, egymás másikként kerülnek meghatározásra, vagyis pusztán differenciaként. A globális információs társadalomban ez a differencia az, ami egyre inkább elveszíti kontúrjait, és átadja helyét a különbségek elmosódásának, vagyis az indifferenciának. Ahogy ember és tárgya, a technika és kultúra közti különbségek elhalványulnak, úgy változik meg gyökeresen maga a modernitás is. Ahogy az értelemképződés mediatizálttá válik és a jelenségek valós időben információvá konvertálódnak, úgy tűnnek el azok a fundamentális társadalmi és fenomenológiai fogódzók, melyek még a klasszikus és második modernításban is eligazították a cselekvőket. Az információs társadalomban az emberi egzisztencia kereteit kijelölő halál és annak kollektív párja az apokalipszis, immáron nem valami távoli, külsődleges lehetőség, hanem a kockázatok formájában a cselekvési horizont állandó, belső elemévé vált. Az információs forradalom ilyenformán szétrobbantja nem csupán a klasszikus, de a másik modernitás kereteit is. Egy olyan új konstelláció körvonalait vetíti előre, mely a differencia felszámolásával a transzcendenciát kérdésessé, az immanenciát pedig abszolúttá teszi. Ebben az értelemben pedig sok szempontból inkább premodernnek, mintsem posztmodernnek tekinthető (Lash 1999:267-268).

A tárgyak megváltozott társadalmi szerepére elsőként Latour hívta fel a figyelmet. Arra mutat rá, hogy az az öndefiníciója szerint modern kategorizáció, ami tárgyakra és személyekre osztja fel a világot, nem csupán nem különbözik esetlegességét tekintve a premodern felosztásoktól, de indokolatlan prekonceptiókat is fenntart. A modernitás világképe azon alapul, hogy a természet transzcendens, míg a szubjektum és a társadalom immanens. Ez a megkülönböztetés arra utal, hogy a természet, minthogy nem konstrukció eredményeként jön létre, ezért térben és időben állandó. Ezzel szemben a szubjektum és a társadalom konstrukció és mint ilyen folyamatosan változik. Ezen a megkülönböztetésen alapul a modern tudományosság önértelmezése abban az értelemben, hogy a természetet teszi meg a tények birodalmának és ezáltal az "igazság" végső próbájának. A 20. század második felének tudományszociológiája ugyanakkor ezt az önértelmezést átfogó kritika tárgyává tette, demonstrálva, hogy a tények maguk is elméleti konstrukciók, és ebben az értelemben, térben és

időben korántsem állandóak (Lash 1999: 269-270).

Ha komolyan vesszük a természet és tudományos megfigyelő dualitására vonatkozó kritikát, akkor innen csupán egy lépés annak belátása, hogy ez a kategorizáció a hétköznapi cselekvések vonatkozásában sem állja meg a helyét. Ahelyett, hogy pusztán eszközként tekintenénk a tárgyakra, melyeket a szabad akarattal rendelkező cselekvő céljai elérése érdekében mozgósít, sokkal plauzibilisebb úgy tekinteni a cselekvéshelyzetekre, mint személyek és tárgyak kibogozhatatlan kölcsönhatásából szőtt hálózatra. Napjainkban a tárgyak nem csupán számukban és komplexitásukban múlnak felül minden korábbi kort, hanem a tekintetben is, hogy milyen mélyen beleszövődnek a cselekvéseink szövetébe. Bizonyos értelemben a 21. században nehezebb olyan cselekvést elképzelni, amiben valamilyen tárgy ne játszana döntő szerepet, mint olyat, amiben igen. Ebből fakadóan Latour szerint a tárgyak és cselekvők közti határt fel kell számolni. Előbbiekre úgy kell tekinteni, mint kvázi-cselekvőkre, amik nem passzív eszközök, hanem maguk is konstitutívak a cselekvéshelyzetekben. A tárgyak nem csupán keretek közé szorítják a cselekvést, hanem ezen túlmenően maguk is aktívak. Azáltal, hogy szelektálnak a lehetséges kapcsolódások között, a személyekhez hasonlóan ítéleteket hoznak (Lash 1999: 271-275).

A tárgyak ilyen felfogásából következik mindenekelőtt, hogy a technikailag egyre inkább meghatározott késő modernitásban nem annyira az egyénekről, hanem sokkal inkább egyének és tárgyak hibrid hálózatáról beszélhetünk. E hálózatok értelemszerűen nem hagyják érintetlenül az egyént sem, hiszen az értelemtulajdonítás környezetét immáron ezen hálózatok alkotják. Önmagunk és a világ értelmezése ezekbe a hibrid hálózatokba ágyazódik be, ami azt jelenti, hogy nem csupán szubjektív vagy intersubjektív folyamatokra támaszkodik, hanem emellett tárgyak és szubjektumok közti relációkra is. A cselekvő ebben az értelemben sok szempontból megszűnik autonóm döntéshozó lenni, sokkal inkább olyasfajta "nyomolvasóra" hasonlít, aki tárgyai segítségével folyamatosan megjelöli és értelmezi környezetét és ezáltal igazodik el benne. A világ tárgyak segítségével történő belakásának következményeként az egyén és a dolgok közti határvonal egyre inkább elmosódik. Ilyenformán az, hogy egy döntéshozatalban hol kezdődik a tárgyi és hol végződik a szubjektív egyre homályosabbá válik. Jól megvilágítja ezt a trendet az emlékezés eltárgyasítása: ahogy a tárgyak egyre nagyobb információhalmaz tárolására válnak alkalmassá, úgy a - kép, hang vagy szöveg formájába rendezett - emlékek egyre inkább ezekben kerülnek archiválásra. Ami ugyanakkor óhatatlanul visszahat magára az emlékezés szerkezetére is, orientálva és egyúttal uniformizálva azt (Lash 1999: 276-284).

E folyamatok amennyi lehetőséget rejtenek magukban legalább annyi veszélyt is. A tárgyi környezetével túlságosan összekapcsolódó szubjektum ugyanis könnyen az összefonódás áldozatává válhat. Míg Latour erre nem reflektál, addig az olyan szerzők mint Virilio vagy Benjamin, vizsgálódásaik középpontjába helyezik a szubjektum és az objektum közti határ elmosódásából fakadó veszélyek feltárását. Ők úgy látják, hogy ezzel olyan folyamatok indulnak be, melyek visszafordíthatatlanul veszélybe sodorják az etikát, a létezést, a közösséget, az emlékezést és magát a világnak történő értelemadást is, és mint ilyenek nem is pusztán kritikára, hanem egyenesen gyászra adnak okot. Virilio szerint a tárgyak szerepének értelmezéséhez leginkább a háború metaforája visz közel. A tárgyak részben expliciten, részben nem szándékolt következményeik és a bennük rejlő kockázatok okán alapvetően a pusztítás eszközei. Ebben az értelemben a technikai fejlődés negatív externáliái nem csupán kísérőjelenségei valami alapvetően pozitív folyamatnak, hanem valójában a technika lényegi mozzanatának tekinthetők. Ez igaz nem csupán az olyan környezeti kockázatokkal jellemezhető dolgokra mint a gén- vagy atomtechnológia, de a világértelmezés szintjén operáló olyan technológiákra is, mint a fényképezés vagy a filmezés. Ezek a technikák szintén pusztítást végeznek, igaz nem a materiális világban vagy a természetben, hanem a szimbolikus szférában (Lash 1999: 286-294).

A napjainkban lényegében bárki számára könnyedén hozzáférhető fényképezés és filmezés abban az értelemben felszámolja az emlékezés lehetőségét, hogy az emléknym helyére a világ egy objektívált lenyomatát helyezi. Ezáltal felszámolja az életút és az identitás konstrukciója szempontjából kulcsfontosságú folyamatoknak azt a terét, melyek az emlékezés és a felejtés dinamikáján alapulnak. A fénykép és a film megszünteti az emlék privát jellegét és ebből fakadóan az egyediségnek azt az auráját, ami a műalkotásokhoz teszi hasonlóvá. Ilyenformán azt a lehetőséget semmisíti meg, hogy az egyén mintegy önmaga számára hozzáférhető, kvázi-műalkotásként, vagyis egy unikális értelemegészésként alkossa meg identitását. Az emlékek helyére lépő fényképek és filmek - technikai mivoltuk okán - instrumentális keretbe ágyazzák az instrumentalitás logikájától természete szerint független önértelmezés folyamatát.

Ahogy a szubjektum önmagára és másokra vetett pillantásának helyére a gép tekintete lép, az emberi egzisztencia alapjai kerülnek veszélybe. Azáltal ugyanis, hogy az időbeli távolságot feltételező reprezentáció (vagyis újbóli bemutatás) helyére az egyidejűségen alapuló prezentáció (vagyis egyszerű bemutatás) lép, magának a narratív értelemtulajdonításnak a keretei számolódnak fel. Ez ugyanis feltételezi az értelmezés idejét, a narratívák megalkotásának folyamatát, vagyis a távolságot. Azáltal, hogy az emlékképek helyére fényképek lépnek, ez a folyamat indokolatlanná válik: a narratívákban rögzített múlt helyét az objektívált múlt veszi át, ami tetszőleges későbbi időpontban képes az eredeti helyzet felmutatására és újbóli átélésére. A narratívák segítségével történő múltra való emlékezés helyére ebben az értelemben az észlelés folyamatos jelenideje lép. Végző soron tehát a technikai átalakulás az időhöz való viszonyt változtatja meg: a múlt, egyirányú idő helyére, egy folyamatos jelen virtuális ideje lép (Lash 1999: 297-311).

Minthogy a modern gondolkodástól elválaszthatatlan mind a múlt és az emlékezés, mind pedig az ezekre támaszkodó narratív értelemtulajdonítás, ezért egyelőre beláthatatlanok azok a következmények, melyek ennek a technika általi felszámolódásából fakadnak. Benjamin írásai - bár a 20. század első felében születettek - sok szempontból eligazítanak minket e tekintetben. Ezekben noha tekintetét folyamatosan a múltra szegezi, mégis sok szempontból egy jövőbeli horizontot villant fel. Egy olyan posztapokaliptikus világ körvonalait, melyben a tárgyak, elveszítvén egyedi aurájukat, puszta tömegtermékké válva, megszűnnek jelentések hordozójává lenni. Ehelyett olyan romokká, elhasznált és kidobott árukká, városi szellemekké válnak, melyekhez való adekvát viszonyulás nem a jelentéstulajdonítás, hanem a melankólia formáját ölti. Lash szerint ugyanakkor a tárgyak paradox modernizációja nem csupán negatív következményekkel bír. Felvillantja a lehetőségét annak is, hogy a dolgok és szubjektumok közti határ elmosódásából fakadó patológiákból kiutat találjunk. A jelentésüket elvesztő tárgyak, vagyis a romok ugyanis újra teret nyitnak egy allegorikus emlékezésnek és narratív értelemtulajdonításnak, vagyis a - modernizáció önpusztító pályáján immár végighaladt - szubjektum önmagára találásának (Lash 1999: 313).

Benjamin a technika társadalomra gyakorolt hatásait nem annyira az egyéni tudat, hanem sokkal inkább a kommunikáció szintjén próbálta megérteni. Az, az az emberi lét alapjait befolyásoló változás, ami a tudat szintjén a fénykép és az emléknym közti különbségben ragadható meg, a kommunikáció szintjén a hír és a történet különbségében. A történet - az emlékhöz hasonlóan - feltételezi az esemény és az elbeszélés közti tér és időbeli távolságot, az ebből fakadó, és az interakcióban megszülető értelemtulajdonítást. Az elsősorban tömegmédiák által közvetített és ebben az értelemben technikailag meghatározott hír - a fényképhez és a filmhez hasonlóan - a jelenidejűségen és az - interpretáció mozzanatát is magában foglaló narratívák helyett - nyers objektívált információ közvetítésén alapul. A kommunikáció eldologiasítása nem csupán az értelemvesztés veszélyével fenyeget, hanem ezen túlmenően a társadalmi viszonyok nivellálódásával is. A narratíva aurájának felszámolódása mellett ugyanis a mesélő szerepének aurája is megszűnik, átadva helyét a bemondónak. Ilyenformán pedig maga a nyelv által létrehozott interszubjektív tér is felszámolódik (Lash 1999: 313-324).

Ahhoz, hogy a személyek és dolgok közti határ elmosódásából fakadóan a szubjektív és interszubjektív szinten egyaránt elidegenített világhoz való viszonyból kiutat találjunk, Lash szerint a korai modernitás elidegenedéssel szembeni öntudatlan stratégiáinak példáit érdemes felidézni. Ilyenek Benjamin 19. századi Párizsról, és különösen Baudelaire költészetéről írt elemzései. Baudelaire költészetének meghatározó motívuma a destruktív módon használt allegória, ami a dolgok értékelése vagy átértékelése helyett leértékelésre törekszik. Benjamin értelmezése szerint Baudelaire a korai kapitalizmus válságára adott sajátos választ költeményeiben: ahogy a dolgok egyre inkább áruvá váltak, úgy válik a kapitalizmus elleni lázadás eszközévé az elidegenedett dolgok olyan értelmezésének felvillantása, melyben értéktelenségük megmutatkozik. Baudelaire jellegzetes hőseinek, a semmittevőnek, diákoknak, szerencsejátékosoknak, prostituáltaknak és kószálóknak a közös tulajdonsága is épp ebben a képességben áll. A maguk módján mindannyian nemet mondanak a kapitalizmus logikájára. Az instrumentális racionalitás kontrolált időhorizontja helyett lemondanak a megtervezhető jövő képéről. Az aktív célelés helyett a passzivitást választják, mely gesztussal egyúttal lemondanak arról is, hogy tudatosan hatásokat idézzenek elő vagy a feljük áramló ingereket szisztematikusan osztályozzák. Ebben a fenomenológiai hangoltságban a dolgok is elvesztik határozott céljaikat és funkciójukat, értelmük a világ egészével együtt feloldódik. A tárgyak ilyen értelemben vett eltávolítása, a rendeltetészerű használatukról való lemondás teszi lehetővé az elidegenítő hatásuk alóli mentesülést is, így végző soron a kapitalizmus működési logikájától való függetlenedést is (Lash 324-328).

A világhoz való instrumentális viszonyulásról való lemondás hangoltsága a spleen és a melankólia. Ebben a beállítódásban a tér és az idő darabjaira hullik, ami azonban korántsem egy abszolút értelemvesztéshez vezet, hanem sokkal inkább egy másfajta értelemtulajdonítás lehetőségének megteremtéséhez. Az áruvá tett világgal szembeni passzivitás révén az eldologiasodás osztályozási rendjétől függetlenedhet a cselekvő. Nyitottá válik arra, hogy az áruféti helyett egy másfajta, magához a dologhoz nem pedig annak társadalmi értékeléséhez kötődő értelmet hozzon létre. Ennek módja az allegória, a hasonlóság alapján történő értelemadás. Az allegória, hasonlóan a derridai értelemben vett nyom-értelmezéséhez, soha nem zárt értelemtulajdonítási folyamat, ez is a világ osztályozás révén történő uralásáról való lemondáson alapul. Baudelaire melankolikus hősei azáltal, hogy nem használják a kapitalizmusban áruvá vált dolgokat, hagyják őket rommá válni. Ebben az értelemben nem csupán nemet mondanak a kapitalizmus és a modernitás logikájára, hanem egyenesen annak meghaladásának lehetőségét mutatják fel. A technikai fejlődés által ellehetetlenített értelemtulajdonítása eszerint olya módon haladható meg, ha hasonlóan Baudelaire hőseihez lemondunk a tárgyak használatáról és hagyjuk őket rommá lenni. Csakis ekkor, a világ uralás révén történő megváltoztatása helyett, annak pusztulni hagyása és meggyászolása révén nyílhat újra tér az értelemadásnak. Ebben az értelemben posztapokaliptikus Benjamin víziója: a kiutat csakis a fennálló patológus struktúrák pusztulásának folytatásaként tudja elképzelni (Lash: 329-338).

Az információ kritikája

A másik modernitás című könyv végkicsengése több szempontból is túlmutat azon a célkitűzésen, hogy a modernitás alternatív tendenciája felmutatásra kerüljön. Ez a tendencia az élet legkülönbözőbb területein egyaránt magában foglalja az instrumentális racionalitásnak, az episztemiológiának, az osztályozás logikájának, az interszubjektivitásnak és a szubjektum-objektum viszonynak a gyökeres átalakulását. A globális információs társadalom kialakulása ugyanakkor ezeket az átalakulásokat felülírja. A szubjektum-objektum közti határ elmosódása a klasszikus és az első modernitásnak egyaránt a végét fejezi ki, amennyiben az emberi egzisztencia olyan alapvonásait változtatja meg mint a világértelmezés narratív szerkezete vagy az időtudat. A külső-belső megkülönböztetés, és egyáltalán a differencia lehetőségének felszámolódása magát a világértelmezés horizontját pusztítja el, megbénítva a szubjektumot és kiszolgáltatva a rázúduló információnak. Ez önmagában is belátható nehézségeket szül, melyeket tovább súlyosbít a kapitalista felhalmozás eldologiasító logikájának radikalizálódása és új típusú - a hálózatokhoz való hozzáférése és kizáráson alapuló - egyenlőtlenségek megjelenése. Mindebből fakadóan a globális információs társadalom a kritikai gondolkodás számára is gyökeresen új kihívásokat teremt (Lash: 339-346).

A tekintetben, hogy ez a kritika pontosan miként képzelhető el, *A másik modernitás* pusztán az irányvonalakat képes kijelölni. Egyrészt kijelöli a kritika új tárgyait: annak nem egyszerűen cselekvőkre vagy struktúrákra kell vonatkoznia, hanem ehelyett szubjektumok és objektumok által közösen alkotott cselekvőhálózatokra. Másrészt szempontokat kínál a normatív bázist illetően: a fennálló hálózatokat olyan ideáltípusok felől lehet értékelni, melyek azáltal, hogy képesek kapcsolódni a fennállókról, teret tudnak nyitni az esztétikai reflexivitásnak, az ítélőerőnek és a differenciának, vagyis az értelemképződés szabadságának. *Az információ kritikája* című könyv ezeket a kérdéseket állítja vizsgálódásai középpontjába.

A kritikai elméletek - különösen a Frankfurti Iskola által képviselt formában - születésüktől fogva elválaszthatatlanok az ideológiakritikától, vagyis a szimbolikus hatalom leleplezésére irányuló törekvésektől. Ahogy az ideológiák változtak - térben és időben elterjedtek, univerzális, reflexív gondolati rendszerekké álltak össze - úgy vált kritikájuk is egyre kidolgozottabbá. A globális információtársadalomban ugyanakkor a szimbolikus hatalom és a kritika viszonya gyökeresen átalakul. Ahogy a narratívák helyét átveszi a pontszerű információ, úgy a szimbolikus hatalom is megszűnik az ideológia formáját ölteni, indokolatlanná téve egyúttal magát az ideológiakritikát is. Ebben a helyzetben a kritika új formája válik indokolttá, melyet jobbra "információkritikának" keresztelhetünk. Ahhoz, hogy ennek mibenlétét megérthessük, elsőként az információs társadalom fogalmát kell pontosítanunk (Lash 2002: 1).

Az információs társadalom kialakulása egy új integrációs formamegjelenéséhez kötődik. Az információs társadalomban az integráció, csupán egy tömörített, dekontextualizált és mediatizált értelemegységre támaszkodik, szemben a narratívák, diskurzusok vagy intézmények révén integrált modern társadalmakkal. Az integráció minden korábbinál nagyobb mértékű technikai beágyazódása

okán nem túlzás a "technikai életformák" kialakulásáról beszélni. Ennek a változásnak a tétjét alighanem mindennél jobban érzékelteti, ha Wittgenstein kései nyelvfilozófiájára utalunk. Eszerint az életformák a nyelvjátékok, ennyiben pedig a világ értelmezésének is a végső bázisai. Ezek technikaivá válása alapvetően befolyásolja nyelvjátékokat és ezáltal a világ értelmezését is. A technika megjelenése ezekben a folyamatokban egyszerre eredményezi a jelentések betömörítését, az értelemtulajdonítás felgyorsulását és a világértelmezés folytonosságának megszakadását. Az információs társadalomban az integráció alapja immár nem egy közös világértelmezés, hanem sokkal inkább egy közös technikai apparátushoz való csatlakozás, mely apparátus által közvetített információs panelek az aktuális igényeknek megfelelően szabadon variálhatók. Az integráció ebben a konstellációban nem valamilyen közös társadalmi narratíva vagy fix intézményrendszer meglétén, hanem sokkal inkább a folyamatos változás technikai feltételeinek biztosításán múlik. Ezen állandó elemek hiányában a stabilitást az információáradat folyamatossága képes biztosítani. Azáltal, hogy szünet nélkül impulzusokkal bombázza a cselekvőket, valós időben hangolja össze cselekvéseiket. Ebben az értelemben az információs társadalomban az integráció lehetőségét az információt közvetítő csatornákhöz való kapcsolódás rejti magában (Lash 2002: 13-25).

A szükségképpen technikailag közvetített és tartalmilag korlátozott impulzusokon alapuló integráció elterjedése a modernizáció racionalizációból kiinduló diagnózisainak felülvizsgálatát implikálja. Akár Weberhez hasonlóan a tudat, akár Habermashoz hasonlóan az interakciók racionalitásából indulunk ki, az információs társadalomról egyaránt belátható, hogy a felvilágosodás hagyományához kapcsolódó racionalizálódás lehetőségét csupán korlátozottan rejti magában. Bár a tértől és időtől való eloldódás a minden korábbinál szabadabb interakciók - és ezáltal a minden korábbinál szélesebb kört felölelő reflexió - lehetőségét rejti magában, amiatt hogy ezzel párhuzamosan az információs társadalomban a narratív értelemtulajdonítás előfeltételei számolódnak fel, ez a lehetőség szükségképpen realizálatlan marad. Az efemer, tömörített információmorzsák amellet, hogy rendkívül könnyen terjeszthetők, egyúttal rendkívül beszűkítik a reflexió lehetőségét is. Minthogy érvényességük pusztán pillanatokra korlátozódik, így pusztán az észlelésre hagynak időt, az értelmezésre már nem (Lash 2002: 2-3).

A klasszikus és késő modernitás olyan különböző társadalomkritikusainak munkájában, mint Bourdieu vagy Foucault közös vonás, hogy a hatalom és az egyenlőtlenségek kérdését egyaránt a diskurzusok szintjén vetik fel. Ez az a terep, ahol a premodern társadalmakban nyers erőszakon alapuló elnyomás a szimbólumok és a világértelmezés szintjére áttevődve uralommá szelődülhet. Az információs társadalomban a diskurzusok kereteinek felszámolódásával ezek a kérdések azonban új szintre tevődnek át: az információ létrehozásának és még inkább elterjesztésének kérdéseivé válnak. Minthogy az információ azokra a mediatizált hálózatokra támaszkodik, melyekben áramlik, ezért értelmezése és kritikája az összekapcsolódások és lekapcsolódások hálózati logikájából indulhat ki. Ebben az értelemben válnak kulcsproblémává a kizsákmányolással szemben a kizárás különböző formái, vagyis a hálózati kapcsolódások szisztematikus blokkolásának módjai. A hálózatilag felépülő információs társadalomban a lokalitások logikáját a globalitás logikája váltja fel. Minthogy az információ tér és időbeli korlátoktól kevésbé kötött, így minden korábbinál alkalmasabb arra, hogy a helyieken átívelő hatalmi teret hozzon létre. Ebben a térben elsősorban a centrum-periféria pozíció válik meghatározóvá, vagyis a releváns információk forrásától való hálózati távolság, mely egyaránt kihat az információ létrehozása feletti kontrollra és az információhoz való hozzáférésre. (Lash 2002: 4-5).

A centrum-periféria megkülönböztetés mellett a hálózatok más dimenziók szerint is jellemezhetők. Attól függően, hogy milyen sűrű az információ áramlása, megkülönböztethetünk egymástól élő és halott zónákat. Az élő zónákban az egyének csaknem szünet nélkül hozzá vannak kapcsolódva a könnyen hozzáférhető információs csatornákhöz. Ezzel szemben a halott zónákban az információs csatornák sokkal kevésbé sűrű hálózatot alkotnak, így a hozzájuk való kapcsolódás esélye is kisebb. Az élő és halott megkülönböztetés mellett, ami az információáramlás intenzitására utal, a hálózatok jellemezhetők az információáramlás kontrollálása szerint is. A kontroll formái és keretei az információs társadalomban átalakulnak: az integráció alapjául szolgáló rend helyét a felbomlás és újrendeződés állandósuló dinamikája veszi át. Ebben az értelemben beszélhetünk megszelídített és vad zónákról: az előbbieket az információ technikailag szabályozott és felügyelt áramlása jellemzi, az utóbbiakat pedig a kontroll hiánya.

E két dimenzió alapján összességében az információs hálózatok négy ideáltipikus konstellációja különböztethető meg egymástól. Az élő-megszelídített hálózatok sűrű, szabályozott információáramlásra utalnak: ide tartozik a high-tech termelési és fogyasztási szektor vagy a felső-

középosztályi kertvárosok világa. Az élő-vad hálózatokat sűrű, szabályozatlan információáramlás jellemzi: példaként említhetőek az új média és kommunikációs elit tagjai vagy a dzsentrifikálódó városrészek lakói. A halott-megszelídített hálózatokat ritka, ám szabályozott információáramlás határozza meg: példaként említhetőek az információs társadalom kihívásaira fundamentalizmussal válaszoló rétegek, melynek egyaránt tagjai lehetnek kékgalléros munkások vagy a szolgáltató szektor kisebb presztízsű részeiben dolgozók. Végül a halott-vad hálózatokat ritka és szabályozatlan információáramlás jellemzi: ide elsősorban a társadalmi integrációból kirekesztettek csoportjai és az underclass rétegek tartoznak (Lash 2002: 28-30).

A centrum-periféria, valamint a zónákra vonatkozó megkülönböztetések az áramlások hálózataiba való beágyazottság fokmérőiként az információs társadalom egyenlőtlenségi dimenzióit jelölik ki. Miközben ez az egyenlőtlenség egyaránt meghatározza a gazdasági és szimbolikus tőkékkel való ellátottságot és ebben az értelemben az életesélyek strukturális kereteit, egyúttal a szubjektivitás lehetőség-feltételeire is döntő hatást gyakorol. Az információs társadalom abban az értelemben a szubjektivitáson túli állapotra utal, hogy felszámolja a narratív értelemképződés és reflexió alapjait. A poszt-szubjektív állapotban az egyén folyamatosan hozzá van kapcsolódva az információs hálózatokhoz és az impulzusok permanens jelenidejében éli életét. Egyfelől ez teszi lehetővé, hogy a szimbolikus és materiális tőkeharokban hatékonyan vegyen részt, másfelől ez gátolja meg abban, hogy identitását létrehozza. Ilyenformán a hálózatilag szerveződő információs társadalomban a szubjektum paradox helyzetben találja magát. Egyrészt rá van utalva az áramlatokhoz való hozzákapcsolódásra, hiszen csakis így biztosíthatja strukturális biztonságát. Másrészt rá van utalva arra is, hogy lekapcsolódjon ezekről a hálózatokról, és figyelmét kivonja a technikailag közvetített ingeráradat hatása alól, hiszen csakis így hozhatja létre azt a fenomenológiai teret, ahol identitását megkonstruálhatja.

Az információs társadalom a szubjektivitás mellett a demokratikus politikai berendezkedéssel kapcsolatban is alapvető kérdéseket vet fel. A társadalmat alkotó hálózatok centrumokra, perifériákra, valamint különböző zónákra tagolódása, másrészt a narratív jelentéstulajdonítás ellehetetlenülése egyaránt megnehezíti a demokratikus jogállamhoz nélkülözhetetlen nyilvánosság, szolidaritás és kollektív identitás újratermelését (Lash 2002: 34-37). A hálózatok elkülönülése megnehezíti az olyan társadalmi mozgalmaknak a kialakulását, melyek nem csupán egyes csoportok partikuláris érdekeit, hanem általános igazságossági elveket képviselnek. Nem egyszerűen arról van szó, hogy azok az élő-vad zónába tartozó hálózatok, ahol a legnagyobb esély az aktivitásra kevésbé csatlakoznak azokhoz a halott zónába tartozókhöz, amelyekben a legnagyobb szükség lenne az emancipációra. Hanem ehelyett arról, hogy ezek a hálózatok különböző integrációs logika és fenomenológiai horizont szerint szerveződnek, ami az inkompatibilitás láthatatlan falát húzza közéjük. Míg az előbbieket az információ elvei szerint szerveződnek, megélve annak a szubjektivitás fundamentális szintjére gyakorolt hatásait, az utóbbiak jobb híján archaikusnak nevezhető keretek között. Ebből következően az élő és halott zónák között sem közös kommunikációs tér nem nyílhat, sem átfogó szolidaritás nem támadhat, sem pedig közös identitás nem formálódhat.

A szubjektivitás és a demokratikus jogállami keretek átalakulása értelemszerűen nem hagyja érintetlenül a szervezetek és a munka világát sem. Ahogy azt már Lash a korai munkáiban is azonosította, a kései, "szervezetlenített" kapitalizmusban a szervezeteken alapuló munkaszervezés fokozatosan felbomlik, és átadja helyét az instrumentális racionalitás és a rentabilitás logikájától eltérő keretek között szerveződő intézményeknek. Az információs társadalomban ez a folyamat teljesebbé válik. A szervezeti logikától független intézményekben a közös cselekvéseket precízen szabályozó normák helyett a cselekvések kiindulópontjául szolgáló értékeken van a hangsúly, azok megvalósítását illetően szabadságot élveznek a szervezet tagjai. Amellett, hogy ez a változás a kreativitásnak és az esztétikai reflexivitásnak minden korábbinál nagyobb teret nyit, egyúttal sajátos problémát is szül. Ahogy megszűnnek a szervezet működését szabályozó normák, úgy a legitimitáson alapuló hierarchiák is felszámolódnak. Ezek alternatívája pedig - ahogy azt Weber megmutatta - nem más mint az erőszak. Ebben az értelemben az információs hálózatok abból fakadóan, hogy felszámolják azt a teret, ahol a legitimitás keretei megteremthetők lennének, sajátos módon rehabilitálják az erőszakot. Utat nyitnak nem egyszerűen egy pre-modern, hanem már-már archaikus hatalmi konstellációnak, melyben a kogníció helyett az ösztönök és az affektusok jutnak döntő szerephez (Lash 2002: 39-46).

Az információkritika mindezeket a sajátosságokat figyelembe véve dolgozható ki. Szemben a - német idealizmusban gyökerező és a Frankfurter Iskolában kiteljesedő - dialektikus, vagy a - kanti észkritikában gyökerező és a poszt-strukturalizmusban kiteljesedő - aporetikus kritikával, az

információkritika nem támaszkodhat a transzcendentális széféra. A technikailag közvetített, narratívákra alapuló reflexió lehetőségét felszámoló információs társadalomban nincs helye egy olyan világon túli normatív bázisnak, melynek perspektívájából a fennálló viszonyok patológiaként vagy emancipatórikusként lennének jellemezhetőek. A kritika magán az információs cselekvőhálózatokon belül jelenhet meg, azok logikájához alkalmazkodva, technikává, információvá válva. Belátható, hogy ez a váltás alapjaiban változtatja meg a kritika jellegét. Az ideológia kritikája az ideologikus gondolkodás meghaladásaként volt elképzelhető, a szubjektum egy olyan formájának felmutatásaként, ami mentes annak korlátaitól. Ez, akár a szubjektum felvilágosításának, akár a szubjektum formálódását meghatározó társadalmi feltételeknek a modelljére támaszkodott, mindenképp a narratív értelemképződés keretei között maradt. Az információ kritikája esetében ez a feltétel nem adott többé. Minthogy maga az információ logikája felszámolja a reflexió lehetőségét, ezért nem lehetséges valamiféle kevésbé "dogmatikus", "kizsákmányoló" vagy "elnyomó" információ normatív bázisát rekonstruálni. Ehelyett olyan információ létrehozására van szükség, ami az értelemképződés megváltozott keretei között képes emancipatórikus célokat megvalósítani. Ez a gyakorlat abban az értelemben többé nem kritika, hogy nem egy normatív narratíva felvázolását és számonkérését tűzi ki célul. Az információkritika az ideológiakritikához pusztán célját tekintve hasonlít, eszközeit és formáját tekintve radikálisan eltér tőle (Lash 2002: 6-11).

Ahogy a kritika elfogadja, hogy maga sem lehet más, mint egyetlen információ az információk sokasága között, úgy arra kényszerül, hogy fokozottan reflektáljon azokra a médiumokra, melyeken keresztül hatást válthat ki. Ebben az értelemben válik a kritikai elmélet domináns aspektusává a médiaelmélet, vagyis annak átvilágítása, hogy az információt közvetítő médiumok milyen változástendenciákkal jellemezhetőek. Míg a modernitásban a médiumok pusztán eszközök voltak valamilyen cél megvalósításához, addig az információs társadalomban fokozatosan maguk is céllá váltak. Ez azt jelenti, hogy a médiumok immár nem csupán passzív elemei egy cselekvéshelyzetnek, hanem maguk is konstitutívan hozzájárulnak annak alakulásához. Adott médium használata önmagában is tapasztalatok és élmények forrása, függetlenül attól, hogy a médium által közvetített információ tartalmától. Az a döntés, hogy valaki klasszikus tömegmédiumot fogyaszt-e, vagy a személyre szabottság illúzióját nyújtó "webkettes" alkalmazást az információn túlmutató döntés. Azáltal, hogy adott technikai interfész mellett dönt a cselekvő, egyúttal implicite arról is döntést hoz, hogy milyen információs hálózatokhoz tud potenciálisan kapcsolódni, továbbá, hogy milyen módon és mértékben vesz részt az információ létrehozásában és közvetítésében. Ebben az értelemben a médium kiválasztása formális szinten meghatározza az információhoz való viszony lehetőségterét is, vagyis végső soron az információs társadalmon belüli pozíciót (Lash 2002: 66-77).

Ahogy az információs társadalomban a kritika médiakritikává válik, úgy lesz az ennek normatív alapjaira vonatkozó kérdés is központi jelentőségű. A média kritikája a jel és a szimbólum elméletébe ágyazódik abban az értelemben, hogy az egyes médiumok különböző jelölőket és jelentéseket implikálnak, melyek alapjául szolgálnak a médiumok értékelésének. Ahogy *A másik modernitásból* kiderül, a késő modernitásban alapvetően a derridai értelemben vett differencia fogalma szolgált egy olyan elvként, aminek segítségével a jelentéslétrehozás kritikája megalapozható volt. Eszerint a jel értelmezésének lezárhatatlanságát elfogadva nyílik lehetőség arra, hogy a jelentéstulajdonítás azon nyitottságát fenntartsuk, ami az osztályozások logikáját meghaladó reflexivitáshoz szükséges. E differencián alapuló reflexivitás lehetősége azonban felszámolódik az információs társadalomban: ahogy az értelemtulajdonítás technikailag mediatizálttá válik, úgy a differencia radikális nyitottsága is korlátok közé szorul. Ennek megfelelően a média kritikájának óhatatlanul más elvekre kell támaszkodnia. Olyanokra, melyek fundamentálisak magához a jelentéslétrehozási folyamathoz képest is.

Kéznefekvőnek tűnik, hogy arra a közvetlen interszubjektivitásban rejlő normatív potenciálra utaljunk ezen a ponton, amit Lévinas mutatott be a másik, és az arc tapasztalatát elemezve. Azonban hasonlóképpen ahhoz, ahogy a jelentéslétrehozás nyitottságát, úgy a másik felé való nyitottság lehetőségét is felszámolja az információs társadalom logikája. Annak a direkt interszubjektivitásnak ugyanis, melyben a társadalmitól tökéletesen függetlenül viszonyulhat egymáshoz két szubjektum, nem csupán a társadalmi hálózatok robbanása nem hagy sok teret, de egyúttal a technikai mediatizáltság súlyának növekedése sem. A közvetlen interszubjektivitás azonban nem az egyetlen alternatíva. Mellette megemlíthető a gadameri értelemben vett hagyomány, generációkon átívelő interszubjektivitása is. Az információs társadalom azonban ennek lehetőségeit is felszámolja. Az információ jelen és jövőidőre orientált logikája, valamint a narratív értelemképződés lehetőségének felszámolódása feledésre ítéli a hagyományt: abból pusztán az marad meg, ami képes alkalmazkodni

az információ logikájához, vagyis maga is technikává válik. Utolsó lehetőségként ez a technikává vált hagyomány kínálkozik tehát, még úgy is, hogy az átalakulás okán bizonyos mértékben elveszíti azt a tulajdonságát, ami alapján a technika független megítélésének alapjává válhatna (Lash 2002: 79-115).

A technikává vált hagyomány nyomai elsősorban a tárgyi kultúrában és az épített környezetben találhatók meg. Éppen ezért az információkritika kidolgozásakor Lash is azokból az - elsősorban Lefebvre nevéhez köthető - gondolatokból indul ki, melyek ezek kritikáját tűzik ki célul. Lefebvre célja a hatalom, térbeli leképződésének kritikája. Kiindulópontja a pók metaforája. A hálót szöve a pók ugyanis nem csupán egy vadászeszközt hoz létre, hanem egyúttal a világot saját képére is formálja. Azáltal, hogy létrehoz egy teret, melyben el tud igazodni, egyfelől a kontroll lehetőségéhez jut. Ebben az értelemben a tér és a hatalom fundamentális szinten kapcsolódnak egymáshoz: a kontroll legelemibb szintje a tér és a test kontrollja. Másfelől e tér lehetőséget teremt arra is, hogy saját testét kiterjessze, és ezáltal létrehozza önmagát. Ebben az értelemben a tér és az identitás is elválaszthatatlan egymástól: a szubjektum fundamentális szinten a test saját terének megteremtéseként konstruálódik. Mindezek a megfigyelések individuális és kollektív szinten egyaránt értelmezhetők. Ahogy az egyén létrehozza saját terét és testét, megpróbálva uralni környezetét és magát, úgy a közösségek is (Lash 2002: 116-117).

Ebben a megközelítésben a szabadság lehetősége a tér konstrukciójának szabadsági fokában rejlik. Amennyiben az egyének és a közösségek maguk hozhatják létre területet és testüket, annyiban szabad társadalomról beszélhetünk, amennyiben ennek strukturális korlátai vannak, úgy hatalmilag torzítottról. A kapitalizmus kritikája erre a normatív bázisra épül rá. Abból fakadóan, hogy a kapitalista termelés és közvetve a tőke logikája egyre apróbb részletekbe menően megszervezi a teret, egyúttal egyre kisebb esély nyílik az egyéni, autentikus tér megteremtésére. A tér így pusztá reprezentációjává válik egy struktúrának, és megszűnik egy gyakorlatok révén formálható dimenzió lenni. Ezen az állapoton ugyanakkor mindig van lehetőség változtatni. A tér formálása soha nem *tabula rasaból* indul ki, hanem sokkal inkább az adott környezeten végzett műveletként értelmezhető. Ebben az értelemben a termelés logikájához igazított térszerkezet kritikája e tér lebontásaként és újrastrukturálásaként írható le (Lash 2002: 118-126).

Mindez igaz nem csupán a tényleges térre, hanem az információs hálózatok virtuális terére is. Ahogy az információs társadalomban e hálózatok kritikus sűrűségűvé váltak, úgy ezek is egy láthatatlan információs teret hoznak létre. A cselekvők ehhez hasonlóképpen viszonyulhatnak, mint a materiális térhez: megpróbálhatják formálni azt, és ezáltal kontrollálni környezetüket, valamint létrehozni önmagukat. Vagy pedig áldozatává válva az információs tér struktúrájának, alárendelődhetnek a termelés és a tőke logikája által meghatározott információs hálózatoknak, elveszítve a saját tér kialakításának lehetőségét. Ilyenformán Lash szerint a Lefebvre által a hatvanas-hetvenes években írt szövegek az információs társadalom korában is iránymutatók. Igaz, nem azért mert a tér szervezése továbbra is hasonlóképpen direkt módon alárendelődne a tőke logikájának. Erre már csak a kritika által támasztott reflexiók okán sincs mód. Hanem azért, mert létrejött egy virtuális tér, ahol a materiális esetében tapasztalt problémákhoz hasonlóak - éppen e tér mindeddig reflektálatlan mivolta okán - akadály nélkül megismétlődhetnek. A párhuzamból fakadóan mutatható fel az információs társadalombeli kritika lehetősége is, ami az információs hálózatok oly módon történő újrastrukturálására irányul, mely lehetővé teszi a felettük gyakorolt egyéni és kollektív kontrollt (Lash 2002: 127-128).

Ez a folyamat egyfelől egy olyan aktivitásból áll, ami a munka helyett a játék logikájára épül. A játékos nem fogadja el a környezete által kijelölt kereteket, nem azonosul az általa kijelölt célokkal és eszközökkel. Ehelyett saját játékszabályait követi, és ily módon független tud maradni. A játékos képes arra, hogy újraértelmezze a materiális és virtuális teret egyaránt, vagyis saját képére formálva belakja azt (Lash 2002: 174). Az elidegenített virtuális tér elleni küzdelem emellett óhatatlanul magában foglalja a lebontás, a melankólia és a gyász mozzanatait, a fennálló hálózatok használatáról való lemondást és ezáltal a rommá levés bekövetkeztéhez passzivitással való hozzájárulást. Döntő szerepet játszanak benne azok az élő-vad hálózatok, ahol ilyen típusú függetlenségre, játékosságra és reflexivitásra eleve nagyobb esély kínálkozik, valamint a pusztulásnak is nagyobb a tere (Lash 2002: 138-140). Mindennek következtében az információs társadalom kritikájakor előtérbe kerülnek annak olyan "bomlástermékei" mint a dezinformáció, az értéktelenné vált áruként definiálható hulladék, az elhasznált áruként felfogható szemét és rom.

Ezek mintegy fogalmi ellentétét képezik az információs társadalom produktumainak, melyek

feltárják annak árnyoldalát. A dezinformáció a narratív értelemképződés helyére lépő információs logikából fakadó racionalitásdeficitre hívja fel a figyelmet. Nem csupán arra utal, hogy az információ korlátozott tartalmi keretekkel bír. Hanem arra is, hogy az információs társadalom keretei közt korlátozott az információáradat differenciálódásának lehetősége. Amiatt, hogy immáron nincs idő az információ reflektív feldolgozására, valójában arra sincs lehetőség, hogy különbséget tegyünk a valós és valótlan állítások között. Információként mindkettő ugyanúgy kifejti hatását, aminek hatására a racionális gondolkodás és kommunikáció előfeltételei, a számon kérhető érvényességigények számolódnak fel. E folyamatok hosszútávú hatásai bár egyelőre beláthatatlanok, azt nem túlzás kijelenteni, hogy a nyilvánosság kiüresedésével és a demokrácia leépülésével fenyegetnek.

A szemét és a hulladék mint melléktermékek az információs társadalom materiális következményeire utalnak. Azt fejezik ki, hogy a pillanatra szűkült idő keretei között exponenciálisan megnő a használati értéküket veszített tárgyak aránya. Akár azért mert - egy új információ hatására - elvesztik aktualitásukat, akár azért mert - eleve rövid távra tervezték őket - elhasználódnak, a termékek pillanatok alatt veszítik el használati értéküket és válnak hulladékká. Ez a folyamat az információs társadalom újabb paradox tendenciáját fejezi ki: az nem csupán racionalitásdeficit formáját ölti, de amellet a születésük pillanatában a hulladék aurájával felruházott tárgyak szintjén is az önfelszámolás lehetőségét hordozza magában (Lash 2002: 141-154).

Az információs társadalom ilyenformán paradox modernizációs tendenciákkal jellemezhető. Azáltal, hogy technikaivá válik, hálózati keretben szerveződik, átszabja a tér és az idő kereteit, valamint a szubjektum és az értelemképződés évszázadok alatt formálódott kereteit, nem csupán radikalizálja, de egyenesen meghaladja a klasszikus és a késő modernitást. Természetesen azt túlzás lenne állítani, hogy a Lash által bemutatott folyamatok abszolút érvényre tette szert. Az információs társadalom ehelyett a társadalmi integráció egy olyan ideáltípusának tekinthető, ami mára, ha egyeduralgódóvá nem is, de mindenképp meghatározóvá vált. Ebből fakadóan attól függetlenül, hogy eszerint szervezi-e valaki az életét vagy sem, hatása alól nem tudja kivonni magát. Ha csatlakozik az információs hálózatok szédítő áramlásához a szubjektum megszokott formáját alapjaiban veszélyeztető hatásoknak teszi ki magát. Ha függetleníti magát tőlük, úgy olyan halott zónába számúzi magát, ahol ugyan nincs kitéve ezeknek a hatásoknak, ám egyúttal saját hatásgyakorlási potenciálja is jelentősen beszűkül. Ebből a szempontból érdemelnek kitüntetett figyelmet a Lash által bemutatott folyamatok.

A modernitás aspektusai

Végigtekintve Lash életművén, jól azonosíthatók a társadalom értelmezésére vonatkozó szemléleti és a modernizációra vonatkozó tematikus pontok (2. ábra)

2. ábra

Lash társadalom és modernizációelmélete

	domináns integrációs logika	cselekvéspotenciálok	modernizációs kihívások	emancipatórikus potenciálok
szervezett kapitalizmus	nemzetállami keretek közé ágyazódó piac, szakszervezetek	instrumentális racionalitás, osztálytudat	egyenlőtlenségek, kizsákmányolás	szakszervezeti érdekképviselet
szervezetlenített kapitalizmus	nemzetközi tőke- és jelentésáramlások	kognitív és esztétikai reflexivitás	értelmi kiüresedés, áramlásokból való kizárás, reflexív egyenlőt lenségek	reflexivitás fokozása, reflexív identitás

másik modernitás	térszerkezet, tárgyak cselekvőhálózata	ítélőerő, esztétikai reflexivitás, differencián alapuló értelemtulajdonítás, poiézis, praxis	eldologiasodás, osztályozás logikájának abszolutizálása	értelemképzés emancipációja (labirintus, nyom allegória), radikális autonómia
információs, hálózati társadalom	tárgyi-technikailag közvetített információs hálózatok	rácsatlakozás az információs hálózatokra	kizárás (centrum-periféria, élőhalott, vad-megszelídített), narratív értelemképzés felszámolása, szubjektum és demokrácia válsága	információkritika játék, patológikus tárgyi környezet pusztulni hagyása

Ahogy a fenti táblázatból is kiderül, Lash társadalomelméleti szempontból nem annyira újítónak, sokkal inkább aktuális koncepciók érzékeny adaptálójának tekinthető. Míg pályája kezdetén osztályelméleti keretek között mozgott, a *Jelek és terek ökonómiája* című könyvtől kezdődően egyfajta tág hálózatelméleti kerettel azonosul, melynek részletei változnak csupán. Ebben a megközelítésben a társadalmi integráció végső soron a - tőke- és jelentésáramlások, tárgyak és személyek alkotta cselekvőhálózatok vagy a technikailag közvetített információs - hálózatokhoz való csatlakozás és lekapcsolódás szabályozásának kérdésévé válik. E folyamatban kitüntetett szerepet játszanak mind a térszerkezeti, mind pedig a technikai hatások: ahogy az épített környezet fundamentális szinten meghatározza a testek mozgásának és interakciójának kereteit, úgy a technikai hálózatok is meghatározzák az információ áramlását. Az integráció e felfogását a cselekvők szintjén alapvetően az esztétikai reflexivitás modellje egészíti ki. A környezete értelmezésekor a társadalom osztályozási kategóriáin túli szempontokat is mérlegelni képes, és ebben az értelemben radikálisan nyitott ágens az, aki hatékonyan tud mozogni a hálózati közegben. E képesség hiányában a cselekvő ki van szolgáltatva a tér és az információáramlás strukturális kényszereinek, és elveszti a világ értelmezésének, az identitás formálásának és a demokratikus társadalomszervezésnek a lehetőségét.

Modernizációelméleti szempontból, kultúraelméletileg kibővített problémahorizontja révén, Lash fontos dimenzióval gazdagítja a kortárs elemzéseket. Az emancipatórikus és patológikus társadalmi változások kérdéseit a hálózatok és a cselekvők közti viszony keretében értelmezi. Ahogy a felvilágosodás kritikai szelleme radikalizálódik, úgy válnak fokozatosan kérdésessé a klasszikus modernitás instrumentális racionalitáshoz kötődő eszményei és az erre épülő, végső soron eldologiasító társadalmi formák. Úgy bomlanak fel a szervezett kapitalizmus intézményei és úgy adja át az episztémé helyét a tapasztalásnak és az ítélőerőnek, vagyis az azonosság logikája szerint szerveződő racionalitás a differencia elvei szerint szerveződő esztétikai reflexivitásnak. A modernizáció ezen alternatív tendenciája ugyanakkor nem válik egyeduralmukodóvá. Sokkal inkább olyan kísérőjelensége az instrumentális racionalizálódásnak, ami lehetőséget nyújt az annak kihívásaira adott válasza: az értelemvesztés, az anómia, az elidegenedés, az eldologiasodás és az új típusú egyenlőtlenségek meghaladására és egy autonóm identitás kialakítására.

Az információs társadalom kialakulásával ugyanakkor ez a konstelláció gyökeresen megváltozik. Az elmúlt néhány évtizedben lezajlott technológiai forradalom ugyanis a narratív értelemképződés elemi szintjén számolta fel az instrumentális racionalitás és az esztétikai reflexivitás, vagyis a klasszikus és a késő modernitás kereteit egyaránt. Ez pedig alapjaiban rendezi át a kordiagnózis súlypontjait és a kritika lehetőségét. Immáron nem csupán az instrumentális racionalizálódás eldologiasító tendenciái, hanem a szubjektum létrejöttét ellehetetlenítő információs logika expanziója és az abból fakadó kizáráson alapuló, új típusú egyenlőtlenségek tekinthetők kulcsproblémának. Továbbá ezek emancipálásának lehetőségét csakis egy az információs logikához alkalmazkodó olyan új kritika tárhatja fel, mely egyaránt támaszkodik a játék cselekvési formájára és a passzivitás, a pusztulni hagyás, a melankólia és a gyász gesztusaira.

Bár pályája különböző szakaszain Lash a modernitás eltérő aspektusait emelte ki, alighanem akkor járunk el a leghelyesebben, ha ezekre nem mint egy-egy meghaladott stáció nyomaira

tekintünk. Ehelyett sokkal termékenyebbnek tűnik, ha a modernitás olyan aspektusaiként tekintünk rájuk, melyek különböző pillanatokban voltak dominánsak, ám el korántsem tűntek. Egy ilyen megközelítésben a modernitás olyan gazdagabb problémahorizontjához jutunk, melyben lehetőség nyílik a különböző aspektusok kölcsönhatására és dinamikájára vonatkozó kérdések megfogalmazására. Ez pedig nem csupán az integráció és a cselekvő esetleges patológiáinak megértéséhez nélkülözhetetlen, de legalább annyira az esetleges emancipatórikus tendenciák felvillantásához is.

Jegyzetek

[*] A tanulmány az OTKA - K 105076 pályázata keretében készült.

[1] Sok tekintetben hasonló feladatra vállalkozott Beck is *Kockázattársadalom* című könyvében (2003).

[2] Sok tekintetben hasonló feladatra vállalkozott Axel Honneth is *A hatalom kritikája* című könyvében, Foucault és Habermas vonatkozásában (1984).

[3] Hasonló kérdéseket vizsgál Manuel Castells is *A hálózati társadalom* című trilógiájában (2005).

[4] Sok tekintetben hasonló megállapításra jutottak német struktúrakutatások is (Schulze 2000).

[5] Bár Lash erre nem tér ki, de ahogy ezen a ponton és a későbbiekben is jól látható, a másik modernitás alapjának leírásakor a Merleau-Ponty, illetve olyan követői mint Waldenfels fenomenológiájában "reszponzivitásként" azonosított világhoz való viszonyhoz hasonló beállítódás lehetőségfeltételeire utal.

[6] Lash mellett Habermas is egy ilyen értelemben vett közvetítő szerepet szán Schütz-nek a Husserlből elágazó fenomenológiatörténetben (Habermas 1994).

IRODALOM

Beck, Ulrich (2003) *Kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég

Castells, Manuel (2005) *A hálózati társadalom*. 1-3. Budapest: Gondolat-Infonia

Habermas, Jürgen (1994). *A társadalomtudományok logikája* (ford: Adamik L, Bacsó B, Kiss E, Mesterházi M, Némedi D, Vajda M). Budapest: Atlantisz

Honneth, Axel (1984) *Kritik der Macht*. Frankfurt/M.

Lash, Scott (1984) *The Militant Worker, Class and Radicalism in France and America*. London: Heinemann Educational Books

Lash, Scott (1990) *Sociology of Postmodernism*. London: Routledge

Lash, Scott (1999) *Another Modernity, A Different Rationality*. Oxford: Blackwell

Lash, Scott (2002) *Critique of Information*. London: Sage, 2002.

Lash, Scott - Urry, John (1987) *The End of Organized Capitalism*. Cambridge: Polity Books

Lash, Scott - Urry, John (1994) *Economies of Signs and Space*. London: TCS/Sage

Schulze, Gerhard (2000) *Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája*. In: *Szociológiai Figyelő* 1-2.

Demeter Márton

A VIZUALIZÁCIÓ MINT SZIGORÚ TUDOMÁNY

1.1. A médium jelen írás perspektívájából úgy tekintendő, mint amely egy kommunikatív[1] eset[2] leírásának szükségszerű konstituense. Magának a médiumnak, mint kategóriának az elemzése a különböző teoretikus hagyományok figyelembevételével többféle kategoriális rendszer nyelvjátéka szerint végezhető el.[2] Ebben a tanulmányban a médiumról mint reprezentációs, szűkebben, mint notációs rendszerről lesz szó.[4] Mint az a dolgozat címében szereplő [vizualizáció] kifejezés használatából sejthető, jelen vizsgálódás a vizuális médiumok notációs jellemzőit elemzi, mégpedig a husserli értelemben vett tudományos igénnyel.[5]

1.2. Többféle kérdés lehetne diszkutálható a vizualizáció kapcsán annak irányultságára vonatkozóan. Egy lehetséges naiv szemlélet szerint például a látás(vision) elsősorban információ/tudás/bölcsesség szerzést, míg a leképezés (imaging) elsősorban információ/tudás/bölcsesség megjelenítést jelentene; a kettő együtt pedig maga a vizualizáció. A dolog azonban nem ilyen egyszerű, hiszen például humán ágens esetében maga a látás is számos leképezési részfolyamatot feltételez a retinális képnek a vizuális kortexben történő feldolgozásáig, s hasonlóan, a leképezésnek, különösen a reprezentálásnak, éppen hogy előfeltétele a leképezendő előzetes látása.[6] A komputeres vizualizáció esetében szintén szokásos komputeres látásról és komputervezérelt információ-vizualizációról (vagyis leképezésről) beszélni, noha e felosztás jogosultsága analitikusan és episztemikusan is kétségbe vonható.[7] Mivel a kutatóknak a praxis során mindig komputergenerált reprezentációkkal[8] van dolguk, a komputeres vizualizáció tárgyköre egyértelműen a leképezés fogalomkörébe sorolható.

1.3. Ha a vizualizációról az újmédia[9] kapcsán esik szó, akkor alapvetően kétféle dologra lehet gondolni. Egyfelől nyilvánvaló, hogy történeti perspektívából szemlélődve a komputer feltűnése és médiumként való elterjedése egy adott társadalmi, kulturális, gazdasági kontextusba ágyazott jelenségként koncipiálendő. Minderről a [képi] vagy [vizuális fordulat] címkékkel ellátott szövegekben szokás elmélkedni.[10] Másfelől a komputerrel megjelent egy olyan reprezentáció-manipuláló rendszer, melynek inputja és outputja extern perspektívából (elvilleg) kimerítően leírható[11], kapacitása pedig képessé teszi arra, hogy rendkívül komplex jelenségek leképezését hajtsa végre előre megtervezett és manipulálható program segítségével. Első szűkítésként megemlítendő, hogy jelen írás e második jellegzetesség vizsgálatában érdekelt.

1.4. A komputeres vizualizáció [KV] jelensége legkényelmesebben a diszciplináris taxonómiának megfelelően járható körül. Ehhez meg kell vizsgálni, hogy a [KV] kapcsán releváns tudományterületek és/vagy[12] praxisok miként, illetve milyen szóösszetételekben használják a [vizualizáció] kifejezést. Az elsősorban elméleti vizsgálódásokat folytató diszciplínák, -mint az episztemológia, a matematika vagy a logika -, a vizualizáció [KV_L] megismerésbeli szerepét, és (amennyiben van nekik), a vizualizált objektumok logikai státuszát vizsgálja. A tudományos vizualizáció [KV_S](az ismeretelméleti problémára reflektálva vagy épp: arra vakon) kísérleti eredmények és természeti jelenségek vizualizációjával van elfoglalva. A vizualizáció ez esetben nem külön kutatási irány a vizualizációt használó diszciplína számára, sokkal inkább (heurisztikus, diagnosztikus vagy operacionális) eszköz. Ezzel szemben az információ-vizualizáció esetében a vizualizáció [KV_I] maga a kutatási irány: ilyen például a matematikai egyenletek vizualizációja. A tudásvizualizáció [KV_K] esetében elsősorban a gyakorlati alkalmazás előnyeiről van szó, például az

oktatásban, ismeretterjesztésben, meggyőzésben vagy az értékesítésben. Természetesen lehet beszélni vizualizációról esztétikai vonatkozásban is [KV_A], valamint a szórakoztatással [KV_E] és az infotainment [KV_{IE}] -tel összefüggésben. E tanulmány a fentiek közül részletesebben is szót ejt [KV_L], [KV_I] -ről és részben [KV_K], [KV_S] -ről, de például [KV_E], [KV_{IE}] és [KVA] bemutatását nem tekinti feladatának.

2. KV_L

2.1.1. A logika és a matematika felől tekintve a vizualizáció rehabilitációja nagymértékben a KV megjelenésének köszönhető. A 19. században a matematikában a vizualizáció megbízhatatlannak, másodrendűnek számított.[13] A diagramok, képek természetesen használhatók voltak, de csak heurisztikus szinten. A vizualizáció a bizonyítás kontextusában nem volt alkalmazható, csak a felfedezés kontextusában: úgymond alkalmas volt a gondolkodás leegyszerűsítésére, de megalapozására nem.

2.1.2. A vizualitás reneszánszának egyik legfontosabb előmozdítója kétségkívül a computer science által használt vizualizációs technikák hatása a matematikára (ez persze oda-vissza működött). A komputeres grafika segítségével a kutatók információkat tudtak megjeleníteni (például analitikus vagy numerikus információkat) különböző formákban, például gráfként, diagramként stb., mégpedig mindig oly módon, hogy gyors, vizuális megértést idéztek elő.[14]

2.1.3. Másrészt a matematika szimplán szimbolikus felfogása ellen bizonyos matematikai problémákkal is lehetett harcolni, amelyek a szakma vizuális jellegét hangsúlyozzák. Paradigmatikus példák erre Fomenko *Vizuális geometria és topológia* (FOMENKO 1994), illetve Needham *Vizuális komplex analízis* (NEEDHAM 1997) című munkái. Mindketten a computer science jelentőségét ismerték fel, de még mélyebbre ástak, és a vizuális intuíció szerepét hangsúlyozták a geometria, a topológia és a komplex analízis tárgyainál.[15]

2.1.4. Mancosu szerint (MANCOSU 2005) a vizualizáció episztemikus szerepét a matematikusok helyett elsősorban a kognitív pszichológusok hangsúlyozták: ezzel a "Géométrie et cognition" című projektre utal, melynek megközelítése szerint a matematika kognitív alapjait kell kutatni, szemben a logikai alapokkal (*a la* Hilbert). A teória alapjai a kognitív pszichológiából származnak, elsősorban a percepcióelméletekből, valamin visszanyúlnak olyan szerzőkhöz, mint Riemann, Poincaré, Helmholtz, Weyl és Husserl.[16] A legérdekesebb munka a tárgyban talán Marcus Giaquinto é (GIAQUINTO 1994), aki szerint a vizualizáció ismeretelméleti státusza mind a megfigyeléstől, mind a fogalmi következtetéstől alapvetően különbözik. A matematikai vizualizáció mélyebb értékű, mint a heurisztikus érték: valójában felfedezésről van szó. A felfedezést technikai értelemben kell venni, és eredményként ismeretelméletileg megalapozható módon felfedezett igazságról beszél. Azt állítja, hogy a vizualizáció során felfedezett igazságok teljesen legitimek az elemi aritmetikában és a geometriában, de a valós analízisnél például nem. Nála a fókusz eltolódik a közösségtől az individuum felé, vagyis azt vizsgálja, hogy az elemi matematikai igazságokban való hit szempontjából hogyan jöhetnek számításba a vizualizációk. Másodszor azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy noha a matematikában az igazságok elemi axiómákon alapulnak, a fő kérdés az, hogy ezekben az elemi axiómákban miért hiszünk. Szerinte ezeknek az igazságát nem újabb igazolások adják, hanem az a mód, ahogy az individuum a hiedelem mellett elkötelezi magát.

2.2.1. A fenti, kognitív pszichológiai megközelítésnél erősebb elméletek már kifejezetten a vizualizáció logikai státuszával foglalkoznak. Barwise és Etchemendy Giaquintoval ellentétben nem a felfedezésre, hanem a bizonyításra koncentrálnak. Azt állítják, hogy "a reprezentáció vizuális fajtái nem csak heurisztikus és pedagógiai célokra alkalmasak, hanem a matematikai bizonyításnak is legitím formái. Mint logikusok felismerték, hogy előbbi (manapság) egy eretnek állítás, és szemben áll az évszázados logikai és matematikai tradícióval. "A modern attitűd szerint a diagramok legfeljebb heurisztikus értékűek, és abban segítenek, hogy valódi, formális bizonyítékokhoz jussunk, legrosszabb esetben pedig hibás következtetések melegágyaiként tekintenek rájuk" (BARWISE és ETCHEMENDY, 1996,3). Egy olyan bizonyítási rendszert alkottak, amely többféle reprezentációs formát megenged: diagrammatikust és verbálist egyaránt. Szerintük a nyelv csupán egy a lehetséges formákból, amelyek információt hordoznak. A vizuális képek - geometriai ábrák, térképek, gráfok stb. - pedig egy másik forma. A feladat tehát olyan formális rendszer megalkotása, amelyben a diagrammatikus elemek játszanak főszerepet. Szerintük ugyanis nem minden érvényes következtetés

ölti nyelvi mondatok formáját, sőt, vannak olyan érvényes következtetések, amelyek ki sem fejezhetők nyelvi formában.

2.2.2. A diagrammatikus logikai rendszerek kidolgozása egyáltalán nem új keletű. E rendszerek specifikusságát a szimbolikus rendszerekkel való oppozícióban szokás feltárni, ti. meg kell mondani, miben különbözik ismeretelméleti szempontból egy szimbolikus logikai rendszer egy diagrammatikus, vagy másképp, ikonikus[17] logikai rendszertől. Sun-Joo Shin a diagrammatikus rendszerek logikai státuszát megalapozó alapművében (SUN-JOO SHIN 1994, 2006) szintén a "hagyományos attitűdből" indul ki: noha ismeretes, hogy a diagramok és más vizuális reprezentációk használata igen elterjedt az emberi következtetés eszközeiként, a logikusok és matematikusok mindmáig bizalmatlanok velük szemben, és csak a megismerést vezérlő, segítő eszközöknek tekintik őket, és a diagramok vagy diagramkollekciók szerintük egyáltalán nem tekintendők bizonyító erejűnek. Mindenesetre - mint mondja - ennek a feltételezésnek sincs bizonyítása. A hagyományos attitűd szerint egy diagram csak akkor lehet bizonyító erejű, ha aritmetizálható. E diszkvalifikáció kétféle forrásból táplálkozik: (1) a diagramok információreprezentáló képessége limitált. Nem lehet bármit diagrammatikusan ábrázolni. Csakhogy, érvel a szerző, ha ettől nem lehet bizonyító erejű, akkor az elsőrendű logika sem lehet az, hiszen annak nyelvén sem lehet bármit kifejezni. Vagyis azt kell mondani, hogy mind a diagramok, mind az elsőrendű logika lehet bizonyító erejű - a megfelelő helyzetben;(2) a diagramok használata félrevezető lehet. Különösképp a geometriában fontos, hogy a geometriai alakzatok akcidentális tulajdonságait figyelmen kívül hagyjuk. Mondhatni, hogy a vizuális reprezentáció mindig túldeterminált. A [félrevezető használat] annyit tesz, mint a bizonyítás szempontjából indifferens tulajdonságok figyelembe vétele. Természetesen az akcidentális tulajdonságok nem csak a vizuális reprezentációk kapcsán lehetnek zavaróak. Ha valaki például indifferens tipográfiai különbségeket is figyelembe vesz a szimbolikus logikában, akkor fallációkba eshet. Ezért kell a rendszer használata előtt megtanulni a szintaxist és a szemantikát. Ha a helytelen használat lehetősége okán egy reprezentációs rendszert ki kellene zárni a bizonyításokból, akkor ezt a szimbolikus logika esetében is meg kellene tenni - hiszen azt is lehet rosszul használni.[18]

2.2.3. Ahhoz, hogy egy diagrammatikus rendszer keretein belül a {bizonyítás} értelmet nyerjen, meg kell adni az adott rendszer szintaktikai és szemantikai szabályait: Peirce előtt azonban ezt a logikusok (beleértve Eulert[19] és Vennt[20]) meg sem kísérelték, nyilvánvalóan nem függetlenül a vizualizáció felé irányuló általános attitűdtől.

2.2.4. Peirce az egzisztenciális gráfokat 1896-ban fejlesztette ki. Venn diagramjaiban négy fő hiányosságot talált:

- (i) Nem alkalmasok egzisztenciális állításokra. Ismét meg kell jegyezni, hogy ez nem is volt célja, hiszen Venn univerzális állításokat kívánt reprezentálni;
- (ii) Nem képes a diszjunktív információk reprezentálására;
- (iii) Nem képes a statisztikus tények vagy a valószínűségek ábrázolására;
- (iv) Nem alkalmas a relációk ábrázolására

Az i.-ii. megoldása érdekében Peirce új szimbólumokat vezet be, az egzisztenciális állítás szimbólumaként az x - et, a satírozás helyett a 0 - t. A ii. megoldásához a diszjunktív állítások ábrázolására az összekötés (vonal) szimbólumát vezet be, melyek a 0 illetve x jeleket kötik össze. Peirce másik nagy érdeme, hogy felfigyel a diagramok manipulációjának fontosságára, és ezekhez transzformációs szabályokat rendel. Ha rendelkezésre állnak korrekt transzformációs szabályok[21], akkor egy diagramból következnek mindazon (de csak azon) további diagramok, melyek a kiinduló diagram logikai következményei.

Fontos megjegyezni, hogy a diagrammatikus reprezentációk során is különbséget kell tenni a szintaktika és a szemantika között. Szintaktikailag különböző reprezentációk azonos szemantikai tartalommal rendelkezhetnek, tehát azonos logikai tényt fejezhetnek ki, akár csak az alábbi elsőrendű logikai formulák:

- (i) $\exists x P_1x \vee \exists x P_2x$
- (ii) $\exists x (P_1x \vee P_2x)$

A szintaktika és szemantika explicit megkülönböztetését Sun-Joo Shin szerint maga Peirce sem tette meg, ezért a szerző meglakotta a Venn-I[22], illetve Venn-II[23] névre keresztelt diagrammatikus

logikai rendszerek szintaktikai[24] és szemantikai[25] követelményrendszerét. A formalizálás után lehetősége nyílt arra, hogy e rendszerek korrektségét és teljességét bizonyítsa.

Az említett bizonyítás előzményeként Sowa (SOWA 1984) és Roberts (ROBERTS 1973) bizonyították[26] Peirce egzisztenciális gráfjainak korrektségét és teljességét.

2.2.5. A diagramok logikai státuszával kapcsolatos diszkusszió végén érdemes felvetni azt a - korábban már említett - kérdést, hogy milyen episztemikus különbség mutatkozik a szimbolikus, illetve a diagramatikus következtetések között. Miért nem-nyelvi reprezentációs rendszer a Venn-rendszer? Miért nem pusztán egy nagyon limitált szimbolikus rendszerként kell tekintenünk rá? Sun-Joo Shin szerint intuícióval is rá lehet mutatni, hogy bizonyos reprezentációkat nyelvinek, bizonyos reprezentációkat nem-nyelvinek ismerünk fel. Euler rendszerét és Venn rendszerét mindenki egy kategóriába helyezné; senki nem tenné egy kategóriába a térképeket és a leírásokat. A szerző szerint minél inkább épít egy reprezentációs rendszer a perceptuális észlelésre, annál inkább nevezhető képinek, és annál kevésbé nyelvinek. Ez azt is jelenti, hogy a képi rendszerek esetében sokkal kevesebb konvenciót kell megtanulnunk, mint a nyelvi rendszerek esetében (szerinte például a fotó esetében szinte semmilyen konvenciót, a diagram esetében pedig sokkal kevesebbet, mint mondjuk egy elsőrendű logikai kalkulus esetében). Nem tárgyalja, hogy mit jelent a "hasonlóság" fogalma, hanem munkadefinícióként javasolja, hogy a képek és a diagramok esetében beszéljünk a percepcióra való nagymértékű építésről.[27] A nyelvi reprezentációs rendszerek ezzel szemben sokkal inkább konvenciókra[28] épülnek.

3. KV_i

3.1. Az információ-vizualizációt a diszciplináris taxonómia szintjén meg kell különböztetni mind a tudás-vizualizációtól, mind pedig a tudományos vizualizációtól. Az információ-vizualizáció elmélete és gyakorlata történetileg megelőzi a tudás-vizualizációt. Az információ-vizualizáció Card szerint (CARD 1999) absztrakt adatokról szóló komputeres, interaktív vizuális reprezentációk használata a megértés megkönnyítése érdekében. Az információ-vizualizáció ugyanakkor a komplex tudás átadásának folyamatával a szerző szerint nem foglalkozik, valamint figyelmen kívül hagyja a nem-komputeres médiumok szerepét a vizualizációban. A különbség e fenti két negligációban ragadható meg: mind a tudás, mind az információ-vizualizáció vizuális reprezentációkkal foglalkozik, de a dolog mikéntje különbözik. Az információ-vizualizáció általában nagy mennyiségű absztrakt, leginkább numerikus adat feldolgozásával kíván új belátásokra szert tenni, vagy pusztán az adathalmaz jobb elérhetőségét megteremteni. Ezzel szemben a tudás-vizualizáció az emberek közti tudástranszferben és tudásteremtésben érdekelt, és elsősorban a már tudott ismereteknek kíván gazdagabb kifejezőeszközként szolgálni. Másrészt az is elmondható, hogy míg az információ-vizualizáció főként komputer-ember kapcsolatról, a tudás-vizualizáció főként ember-ember kapcsolatról szól, elsősorban tehát a tudásmenedzsment számára hasznos.

3.2. A tudományos vizualizáció esetében olyan adatok vizualizációja történik, melyeknek van valamilyen megfeleltethetőségük a fizikai térrel. Az információ-vizualizáció esetében viszont a kutatók absztrakt adatokból indulnak ki, melyeknek nincs szükségképp térbeli dimenziójuk. A [KV_I] esetében a [vizualizáció] alatt tulajdonképp egy algoritmust kell érteni, vagyis nem más, mint transzformáció egyik adatról a másikra. Ez a művelet megváltoztatja az adatok dimenzionalitását. A [KV_I] a transzformációkat struktúra[29] és típus[30] szerint osztályozza.

3.3.1. A transzformáció maga is többféle lehet: a {geometrikus transzformációk} a kiinduló geometriát változtatják meg, a topológiát viszont nem. Tipikusan ilyen az elforgatás, a nagyítás/kicsinyítés, amely a topológiát nem változtatja meg, de a pontok koordinátáit, vagyis a geometriát igen. A {topológiai transzformációk} épp ellenkezőleg: a topológiát megváltoztatják, a geometriát viszont nem. Például egy képnek vagy poligonnak strukturálatlan rácsra való transzformációja a geometriát nem változtatja meg, a topológiát viszont igen. Általában ritkán fordul elő tiszta topológiai transzformáció. A {tulajdonság-transzformáció} vagy átkonvertálja az adathalmaz tulajdonságait, vagy új tulajdonságokat rendel hozzá. Az adathalmaz struktúrája változatlan marad. Ilyenek például a fényerősség-szabályozások, vagy egyes részek kiemelése. Végül, a {kombinált transzformációk} mind a struktúrát, mind a tulajdonságokat megváltoztatják. Ilyenek tipikusan a kontúrvonal-számítások.[31]

3.3.2. A transzformált adatok típusát tekintve a [KV_I] -k szintén többfélék lehetnek. E felosztás

alapját azon adattípusok képezik, melyeken a transzformáló algoritmusok[32] működnek. Így a {skaláris algoritmusok}[33] skaláris adatokon operálnak. Tipikus példája a kontúrvonalak számítása egy hőmérsékleti térképen. Az adathalmaz minden sejtjéhez (pontjához) csak egyetlen érték tartozik. Legközönségesebb fajtája a color mapping[34] (színképezés), amely a numerikus adatokat színképekre transzformálja, valamint ennek kiterjesztése: a kontúrozás[35]. A {vektoralgoritmusok} vektoros adatokon[36] operálnak. Erre példa a légáramlás vektoros reprezentációja, ahol a légmozgás irányát és erejét vizualizálják[37]. Magukat a vektoralgoritmusokat is többféle szempont szerint lehet osztályozni[38]. A {tenzoralgoritmusokra}[39] példa annak reprezentációja, hogy testeket reprezentáló ikonokon milyen feszültségek és erők lépnek fel. A {modellező algoritmusok} vagy adathalmaz topológiát, vagy geometriát, vagy textúraadatokat hoznak létre. Tulajdonképpen mindazon algoritmusok ide tartoznak, melyek a fenti három kategóriába nem illeszthetők.[40]

3.4. A $[KV_I]$ leggyakrabban igen nagy mennyiségű adat vizualizációját vállalja fel, ezért a tömörítés és az egyszerűsítés egyike a legfontosabb gyakorlati kérdéseknek.

A legegyszerűbb módszer a redukció, amelynek módja és mértéke a kiinduló adatállománytól függ. Az átmintázás[41] például jó megoldás a rendezett adatok esetében, de strukturálatlan adatoknál nem működik, ezeken inkább a tizedelést[42] használják. A tömörítésnél némileg bonyolultabb eljárás a volumetrikus[43] (térfogati) vizualizáció, ami a gyakorlatban adathalmazot jelent. Az adat tipikusan 3D - s, talán még az időben is változik, önmagában nem geometrikus[44]. Az eljárás lényege, hogy a 3D adathalmazból 2D projekciók készüljenek, és kirajzolódjanak akár papíron, akár a számítógép képernyőjén. Ilyen eljárással lehet találkozni például a konfokális mikroszkópok esetén, amellyel - vizualizáció után - jobb kép kapható a komplex biológiai struktúrákról. Ahhoz, hogy az eljárás - 3D-ről 2D-re történő transzformáció - során ne vesszen el lényegi információ, olyan algoritmus kell, amely 2D - ben képes tartalmazni az egész 3D adatállományt.

3.5. E rész végén el kell mondani, hogy a $[KV_I]$ lényege nem más, mint számunkra érthető információvá *rendezni* az adatok sokaságát, és azt felfogható módon *reprezentálni*. Mazza három olyan tényezőt említ (MAZZA 2009), melyek miatt a $[KV_I]$ ismeretelméleti szempontból is magasra értékelhető. Ezek közül első a lokalitás: a vizuális reprezentációkon minden elem egy adott helyet foglal el a fizikai térben, így a köztük lévő térbeli kapcsolatok egyértelműek. A második tényező a címkézés minimalizálása: a $[KV_I]$ segítségével szöveges deskripciók nélkül is fel lehet ismerni a vizuális objektumokat. Végül meg kell említeni a perceptuális gazdagság szerepét: a vizuális reprezentációk esetében igen nagy mennyiségű információt lehet egyszerre felfogni, ezáltal egészen természetes mód kínálkozik tulajdonságok és relációk, komplex struktúrák belátására.

4. $[KV_K]$

4.1. A $[KV_K]$ -val foglalkozó kutatások a vizuális reprezentációk használatát tanulmányozzák. E használat célja, hogy tudást termeljen és áramoltasson legalább két ember között. A $\{KV_K\}$ fogalma tehát mindenféle grafikus objektumot jelölhet, melyekkel a fenti célok elérhetők. Vizuális reprezentációkkal nem pusztán tények, hanem belátások (insights), tapasztalatok, attitűdök, értékek, perspektívák, vélemények is közölhetők, és segítségükkel az is elérhető, hogy e belátások, attitűdök, mások számára is újrakonstruálhatók legyenek. A $[KV_K]$ -ra példák az *ad hoc* vázlatok, melyek komplex ideákat reprezentálnak, vagy a konceptuális diagramok, de ilyenek a vizuális metaforák is, mint a platóni barlanghasonlat. Ide sorolhatók még a [tudásanimációk], a [tudástérképek], vagy a struktúrákat reprezentáló vizualizációk. Mindezekre jellemző, hogy nem pusztán deskriptív tényeket vagy számokat képeznek le, hanem belátásokat, értékeket, alapvetéseket és relációkat is. Mondhatni, indirekt kommunikáció folytatható velük, mely a befogadókat a jelentés újrakonstruálására készíti. Ezért több a tudásvizualizáció az információvizualizációnál: nem pusztán a 'mi?' kérdésre ad választ, hanem a 'hogyan' és a 'miért' kérdésekre is, vagyis célt és módszert is lehet velük kommunikálni.

4.2. A *The Encyclopedia of Knowledge Management* (SCHWARTZ 2006) a $[KV_K]$ -k kapcsán két sémát említ: a CARMEN-séma az előnyöket, a COMMA-séma a hátrányokat sorolja fel.

4.2.1. A $[KV_K]$ előnyei (CARMEN)

Coordination(koordináció): a $[KV_K]$ elősegítheti a hatékony együttműködést individuumok vagy

csoportok között (tudás-térképek, a közös munka vizuális kommunikációs eszközei, tervrajzok segítségével);

Attention (figyelem): a $[KV_K]$ segít a figyelem megragadásában és fenntartásában;

Recall (felidézés): a $[KV_K]$ elősegíti a megjegyezhetőséget, a memorizálást;

Motivation: a $[KV_K]$ inspiratív, energetizáló és aktivizáló lehet a közönség számára;

Elaboration (kidolgozás, továbbgondolás): a $[KV_K]$ segít a látottak önálló vagy csoportos továbbelemzésére, új ötleteket adhat, elősegíti a hatékony diszkusziót;

New insights (új belátások): a $[KV_K]$ rávilágíthat korábban rejtett összefüggésekre, ezáltal új ismereteket lehet belőle származtatni, például azért, mert az objektumok között - melyeket vizualizál - megmutatja a kapcsolatokat.

4.2.2. A $[KV_K]$ hátrányai (COMMA)

Confusion (zűrzavar): ha a $[KV_K]$ figyelmen kívül hagy alapvető konvenciókat vagy szabályokat, érthetetlen metaforákat használ, akkor zavarhatja a tudástranszfert;

Overload or oversimplification (túltöltés vagy leegyszerűsítés): ha a $[KV_K]$ a kogníciót megzavaró módon túl sok információt tartalmaz, az inkább csökkenti az érdeklődést, de-energetizál. Ennek ellenkezője a túlzott egyszerűsítés, ekkor lényeges elemek (és értelmek, tulajdonságok) vesznek el.

Misuse or misrepresentation (rossz használat vagy ábrázolás): van, hogy a szöveges vagy a formális reprezentáció jobban megfelel a kifejezni vágyott tudásnak (például szekvenciális téma esetében). Figyelni kell arra, hogy a rossz használat nem csak a kép rossz *kiválasztását* jelentheti, hanem ugyanígy a kép rossz (figyelmetlen, félreértett stb.) befogadását is.

Manipulation: a $[KV_K]$ -t is kritikailag kell szemlélni a befogadónak, mert alkalmasak arra, hogy logikai lukakat tömjenek be, vagy látszólagos bizonyításokat eszközöljenek.

Ambiguity: a grafikus szimbólumok általában többféleképp interpretálhatók, ezért a vizualizáció könnyen többértelmű lehet. Ezért legtöbbször szükséges van szöveges kiegészítésre, magyarázatra is.

4.3. A kutatók (különösen a kognitív tudományok művelői) általában egyetértenek abban, hogy a fenti előnyök és hátrányok figyelembevételével a $[KV_K]$ a verbális reprezentáció melletti legfontosabb eszköz a tudásátadás céljára (ZHENG 2009). A funkcionális kutatás a $[KV_K]$ -t külső reprezentációnak tekinti, feladata pedig egyrészt e külső reprezentáció referenciára vonatkozó strukturális tulajdonságainak feltárása[45], másrészt a kognitív tudósok által posztulált mentális reprezentációkkal[46] való kapcsolatának vizsgálata (SCHEITER et.al. 2009.)

5. $[KV_S]$

5.1. A $[KV_S]$ tulajdonképp tekinthető a $[KV_i]$ egy speciális fajtájának. Itt is adat-vizualizációról van szó: az eljárás során algoritmusok segítségével transzformálják a kiindulási adathalmazt egy vizuálisan megjelenített kimeneti adathalmazzá. A $[KV_S]$ -t az teszi speciálissá, hogy kiindulási (input) adathalmazra valamely fizikai objektum, míg a $[KV_i]$ esetében az input adat lehet matematikai objektum is.

5.2. A $[KV_S]$ célja ezen fizikai objektumok pontos, interaktív és intuitív vizualizációja, általában valamely gyakorlati probléma (diagnosztika, sebészeti beavatkozás stb.) megoldása érdekében. A pontosan és célracionálisan megkonstruált algoritmusok mellett így a másik legfontosabb feladat a projektált reprezentáció felbontásának növelése. A kutatások gyakorlati jellegéből következően a $[KV_S]$ tudósok nem csak matematikusokkal, de mérnökökkel és más, alkalmazott tudományokat művelő kutatókkal is együttműködnek. A vizualizáció néha roppant bonyolult, hiszen alkalmasint olyan tulajdonságokat is képillet megjelöneteni, amelyek az input fizikai objektumok esetében nem vizuálisak. Ráadásul - például a szakértői rendszerek esetében - nem csak a szűkebb értelemben vett megjelenítés a feladat, hanem a vizualizáció egyben értékelést, a kiinduló struktúrák közti

viszonyok kihangsúlyozását is jelenti. Mint az a fenti komplexitásból sejthető, az egyes [KV_s] módszerek olykor *ad hoc* jellegűek, ezért a tudományos vizualizációnak, mint fiatal tudománynak, egyik legfontosabb feladata, hogy a tudomány egységesítésének érdekében valamely, a [KV_s] működését megalapozó matematikát adjon (MÖLLER et.al. 2009).

6. Korollárium

E tanulmány végén vélhetően indokolt azon végkövetkeztetés megfogalmazása, mely szerint a [KV] alkalmazásainak minden terepén speciális konstituensek[47] közti relációk állnak fenn a [KV] -t médiaként használó kommunikatív esetek tekintetében. E relációk felírhatók az alábbi formulák segítségével:

Újmédia: {KV; a_h; a_c ; B; **A**}

[KV_L]: R([KV]; **A**)

[KV_I]: R(a_c ;[KV]; a_h; **A**)

[KV_s]: R(B; a_c ; [KV]; a_h; **A**)

[KV_k]: R(a_h ; [KV]; a_h; **A**)

[KVA]: R(a_h ; [KV]; a_h; **Ō**)

[KV_E]: R(a_h ; [KV]; a_h;))

[KV_{IE}]:R([KV_k]; [KV_E])

Jegyzetek

[1] A [kommunikatív eset] szóösszetételben a {kommunikatív} címke mindazon, jelöléses jelenségeket tartalmazó, tehát szignifikatív esetekre utal, melyekben a jelölő (szignifikáns) valamely ágens számára egy jelöltet (szignifikátumot) jelöl (szignifikál). Ez alapján világos, hogy a médiumra való hivatkozás szükségszerű, ti.: a kommunikáció során a szignifikáns és a szignifikátum egymáshoz rendelése épp egy médium, mint konstitutív alap ismeretével válik lehetségessé. Ilyen médium vagy konstitutív alap lehet például egy természetes nyelv, vagy egy formális nyelv, vagy - s e tanulmány ez utóbbit veszi szemügyre: - valamely (komputer) grafikus notációs rendszer.

[2] Az eset terminus olyan értelemben referál a világ dolgaira (és szükségszerűen: csak azokra), hogy két feltételt teljesít együttesen: (i) minden eset individuálisként) tekintendő, ti.: azonos tér-időben egyszerre egy entitás létezhet; (ii) minden eset integrálnak, vagyis összeforrottnak tekintendő abban az értelemben, hogy bárminő hozzáadással vagy elvétellel szükségszerűen megváltozik individualitása, történetesen más esetté válik.

[3] Így például lehetne (és szokás) beszélni *extern perspektívából* a médiumok *történetéről*, a médiumok *technológiájáról*, a médiumok társadalmi, gazdasági és/vagy politikai *környezetéről*, a médiumok (társadalmi, pszichológiai) *hatásáról*, illetve *intern perspektívából* a médiumokról, mint függvényekről, vagyis azokról a *megfeleltetési szabályokról*, melyek alkalmazásával két eset egy médiumon keresztül egymáshoz rendeltetik, de például - szintén intern perspektívából - azon *reprezentációk* mineműségéről is, melyekkel az adott médium operál.

[4] A notációs rendszerrel kapcsolatos követelmények (vö.: Goodman, 1984., kül. 4. fej.) egy adott szimbólumszkéma szintaktikai és szemantikai tulajdonságaira vonatkoznak, és nem tartalmaznak utalást annak pragmatikájára.

[5] [A filozófia, mint szigorú tudomány] című művében Husserl a filozófiai *módszer* alapjait igyekezett megteremteni (a munka e szempontból tekinthető kritikai alap kutatásnak). Jelen szöveg a vizualizáció módszerének alapjaiba igyekszik reflexív bevezetést nyújtani, és épp a reflexió mozzanata az, amely a vizualizációról szóló szövegekből a szerző szerint hiányzik.

[6] Pontosabban: mind a (humán) látás, mind a leképezés szukcesszív folyamat, melyek egymást kölcsönösen előfeltételezik.

[7] Nem ennek az írásnak a feladata, hogy elmefilozófiai eszmefuttatásokba bocsátkozzon a komputer sajátvilágának feltárhatósága kapcsán, ezért a vitathatóság címkéjét alkalmazva nyitva hagyja azt a kérdést is, hogy humán ágens esetében hogyan is történik mindez.

[8] Ami korántsem jelenti azt, hogy ezek a reprezentációk mindig vizuális természetűek (lehetnek épp elektronikusak (szimptomatikusak) vagy valamely formális nyelven írottak (szimbolikusak) is. A [generálás] pedig nem jelenti (automatikusan) a rendszer statikusságát, vagyis a komputer (a humán ágenshez hasonlóan) a leképezés során felhasználhatja (és fel is használja) a memóriájában található adatokat, valamint képes lehet a tanulásra. A [komputeres látás] kifejezés kerülése tehát pusztán annak feltételezett értelmetlenségére utal, hogy a komputernek az általa (valamilyen formában) megjelenített információkon kívül privát állapotok legyenek tulajdonítva.

[9] Újmédia alatt itt egyszerűen olyan médiumok halmazát kell érteni, melyeket azon közös komponens sorol azonos halmazba, hogy releváns leírásukhoz szükségszerűen hozzátartozik a komputerre való hivatkozás. Az újmédia a kommunikatív esetből kategóriaszűkítéssel származtatható, vagyis egy olyan kommunikatív eset leírásának szükségszerű konstituense, melyben a komputerre való hivatkozás szintén elhagyhatatlan konstituens.

[10] Noha a vizualitás mindig és minden kultúrában jelen van, általában két meghatározó tényezőt szokás megemlíteni, mit a *par excellence* vizuális fordulat feltételeit. Az első a képek megnövekvő szerepe a társadalmi és gazdasági szférában, a második a vizualizációs technológiák fejlődése és elterjedtsége. A vizuális fordulat és általában a vizuális kultúra fogalmához jó bevezetőt és további irodalmat nyújt a HOROWITZ 2006, pp. 2423-29.

[11] E lehetőség konkrét megvalósulását szokás vizuális nominalizmusnak is nevezni.

[12] Az és/vagy konnektívum használata itt arra utal, hogy bizonyos tudásterületek tudományos státusza kevésbé egyértelmű, mint másoké. A {praxis} címke alkalmazható például a prezentációs technikákat bemutató, elsősorban *best business* jellegű irodalomra (GALLO, 2010.), amely külön tudományágat nem képvisel, viszont egyértelmű gyakorlattal rendelkezik, és számos tudományos részeredményt igyekszik felhasználni.

[13] Pasch (PASCH 1882/1926) jól ismert arról, hogy a *geometriában* is elvetette a diagrammatikus alapozást. A *Geometria Alapjai* (Foundations of Geometry, 1899) Hilbert nem foglal állást egyértelműen a diagramok kérdésben, de egy 1894 - es írásában így fogalmaz "egy pontokból, vonalakból, síkokból álló rendszer neve diagram vagy ábra (Figure). A bizonyíték valójában adott lehet egy megfelelő ábra bemutatásával, de ez egyáltalán nem szükséges. Ez pusztán leegyszerűsíti az interpretációt, és hasznos az új propozíciók felfedezése szempontjából. Ugyanakkor könnyen félre is vezethet bennünket. Egy tétel csak akkori bizonyított, ha a bizonyíték teljesen független a diagramtól. A bizonyításnak lépésről lépésre az őt megelőző axiómákon kell nyugodnia. Az ábrák készítése inkább a fizikusok kísérleteihez hasonlítanak: a kísérleti geometria pedig épp az axiómák lefektetésével ér véget." (Hilbert 1894,11) Máshol így ír: "Az ábrákat el lehetne kerülni, de mi nem ezt tesszük: gyakran használni fogjuk őket, csak épp nem bízunk bennük. Nagyon óvatosnak kell lennünk az ábrák használata közben, és mindig figyelni kell, hogy a műveleteink tisztán logikai szempontból legyenek korrektek." (Hilbert 1902, 602).

A fenti motivációk alapja a geometria és az analízis megalapozásának igényéből származott, és a formális bizonyítás olyan fogalmához vezetett, amely dominánssá lett a logikában (Frege, Hilbert, Russell). A formális bizonyítás e fogalma a bizonyítás nyelvi karakterizálásán alapult, mely szerint a bizonyítás mondatok szekvenciája. Ennek alapjait már Paschnál megtaláljuk: "csak azon bizonyítást fogadhatjuk el, amely lépésről lépésre következik az azt megelőző propozíciókból és definíciókból." (idézi MANCOSU 2005)

[14] Különösen két területen érvényesült mindez. 1) a káoszelméletben, különösen a fraktálméletben (Evans 1991). Az ábrázolt szerkezetek aspektusai a vizualizáció révén leolvashatók az, ezek az aspektusok pedig nem-komputációs, nem-vizuális reprezentációk segítségével nem következtethetők ki (az például, hogy a Julia-halmazokat a Mandelbrot halmaz tartalmazza, analitikusan nem ismerhető fel, vizuálisan viszont egyértelmű). A Mandelbrot-halmaz összekapcsolódási módja is grafikus megjelenése alapján lett világos Mandelbrot számára

(MANDELBROT 1977). A másik terület a differenciálgeometria. A 3D felszínnek vizuális tanulmányozása T.Banchoff és C. Strauss nevéhez köthető (kései hetvenes évek). A komputeres animációk révén a felszínnek konstruálása, és az ezek közti transzformációk leképezése könnyebben áttekinthetővé vált. A két legjelentősebb eredmény a 2-sphere kifordítása és az új minimálfelszínnek konstruálása. Az [n-gömb] egy közönséges gömb matematikai általánosítása valamely [n] dimenzióban. Bármely n természetes számra: egy r rádiuszú n-gömb egy n+1 dimenziós euklideszi térben mindazon pontok halmaza, amelyek a centrumtól r távolságra vannak (ahol r pozitív valós szám). Így egy 0-gömb nem más, mint két pont egy egyenesen; egy 1-gömb egy kör a síkon, egy 2-gömb pedig egy közönséges gömb 3 dimenziós térben. A vizualizáció jelentőségéről Palais így ír: "A kifordítás esetén egy olyan feladatot kellett demonstrálni, amelyet vizualizáció nélkül csak nagyon kevesen értettek meg, beleértve a szakértőket is. A minimálfelszínnek esetében pedig a vizualizáció segítette elő a matematikai bizonyítások megalkotását" (PALAIS, 1999, 654.) A beágyazott minimálfelszínnek megértésének szolgálatába szintén a KV szegődött: "1984 -ben Bill Meeks és én meghatároztuk a beágyazott minimálfelszínnek végtelen halmazát R^3 -ban. Minden $k > 0$ -ra, létezik olyan példa, amely homeomorfikus a k-nemű felszínnel, amelyből 3 pontot eltávolítottunk. Ezekre a felszínre léteztek egyenletek - Celsoe Costa által -, de ezek olyan bonyolultak voltak, hogy geometriájuk igen áttekinthetetlen volt. Mi komputert használtunk a célból, hogy numerikusan építsük fel ezt a felszínt, és ezután képet készítettünk róla. A képből olyan fontos tulajdonságokat tudtunk megállapítani, melyeket aztán matematikailag már könnyen megalapozhattunk." (HOFFMANN 1987, p.8.) "A felszín nagyon szimmetrikusnak látszott. Ebből kiindulva könnyen lehetett a beágyazottság mellett érvelni. Egy héten belül megalkottuk a bizonyítékot a szimmetriából kiindulva. Ez idő alatt komputergrafikát használtunk, hogy a felszín geometriájának bizonyításakor segítségünkre legyen. Ide-oda mozogtunk az egyenletek és a képek között. A képek rendkívül fontosak voltak, és ezek vezettek az analízis során." (HOFFMANN 1987, p. 17.)

[15] Fomenko szerint ugyanakkor a vizualizáció önmagában nem elégséges, de "a modern matematika számos területén találkozunk vizualizációkkal, melyek természetesen nem nevezhetőek szigorú logikai prezentációknak, de remek bevezetésül szolgálhatnak a tárgyba" (FOMENKO, 1994, vi.) "Sokszor előfordul" - írja - "hogy egy matematikai tény először "láthatóvá válik", és csak a képi ideát követően lehet logikailag formulázni, és amely folyamat gyakran igen nehéz és intellektuálisan megterhelő" (FOMENKO 1994, vii.). Mondhatni, hogy Fomenko inkább a pedagógiai és heurisztikus jelentőségét hangsúlyozza a vizuális gondolkodásnak, de mint bizonyítás nem tartja összevethetőnek a logikai formalizmussal. Needham viszont kritikus azzal a nézettel szemben, amely a matematikában alábecsüli a vizuális argumentáció szerepét. Ezt a helyzetet egy olyan társadalommal hasonlítja össze, ahol a zenét csak írni és olvasni lehet, de hallgatni vagy játszani nem: egy ilyen társadalomban nyilván helytelen és irracionális lenne, ha a zenésztanulóknak megtiltanánk a zene megértését hallásos intuíció útján. De saját társadalmában szerinte él ez a tiltás, és ezt mondja: a matematikát nem szabad vizualizálni!

[16] Husserl fenomenológiai analízisééről van szó.

[17] A [szimbolikus] és az [ikonikus] predikátumokat itt a peircei értelemben kell venni. E szerint a szimbolikus szignifikációs rendszerek (például egy elsőrendű logikai nyelv) jelölései valamely megállapodás, konvenció alapján jelölnek, míg az ikonikus szignifikációs rendszerek (például egy diagramatikus rendszer) legalábbis kevesebb konvencionális elemet tartalmaz, és, egyszerűen mondva, több teret enged a percepcióra épülő belátásnak. Noha Frege rendszere hagyományosan a szimbolikus rendszerek osztályába sorolandó, eredeti felépítménye (FREGE 1879) épít az ikonikus szignifikáció tulajdonságaira (noha a magyar fordítások esetében ez nem mutatkozik, vö.: FREGE 1980). Kifejezetten vizuális következtetési rendszert dolgozott ki Euler, Venn, Lambert és Peirce, akinek egzisztenciális gráfjainak gamma rendszere még többértékű logikai rendszerek modellálására is képes.

[18] A fentiekre a szokásos válasz az, hogy a diagramok a nyelvi rendszerekkel szemben *inherens módon* magukban hordozzák a félreérthetőség lehetőségét. A szerző ezt szeretné cáfolni olyan diagramatikus rendszerek bemutatásán keresztül (mint például a Venn-diagramok), melyeket pontosan lehet felvázolni, manipulálni és interpretálni.

[19] Nincs egyetértés abban, mikor kezdtek a szillogizmusok ábrázolására zárt görbéket használni. Egyesek vizuális következtetési módszert a középkorig, egészen Raymundus Lullusig (Ars Magna, 1517) vezetnek vissza. Abban viszont általános az egyetértés, hogy a 18. században Leonhard Euler

(Lettres á une princess d'Allemagne, 1761.) osztályok közti relációkat (valójában szillogisztikus következtetéseket) zárt görbékkel ábrázolt. Az univerzális állítások intuitív módon ábrázolhatók: ha az [A] kör egy másikon [B] belül van, akkor a kombináció jelentése: {minden A az B}. Ha A és B kör közt nincs átfedés, akkor a jelentés: {nincs olyan A, amely B}. Ezzel szemben az egzisztenciális állítások jóval kevésbé tisztán reprezentálódnak.

Euler rendszere azonban nem csak reprezentálni képes osztály-viszonyokat, hanem a manipuláció segítségével szillogisztikus következtetéseket is lehet velük ábrázolni. Noha a diagramon csak a premisszák vannak feltüntetve, a konklúzió is azonnal leolvasható róluk: a következtetés helyes, a probléma megoldva. Néhány problémára azonban - mint arra Peirce felhívta a figyelmet - ez az ábrázolás nem alkalmazható, nem lehet ábrázolni benne például a {vagy P, vagy S}, az {S és P}, a {semmi sem S és minden P} helyzeteket (PEIRCE 18, 4.356.) Ez azonban nem is volt célja, hiszen Euler csak a négy kategoriális állítást kívánta bemutatni.

[20] John Venn a 19. században alkotta a Venn-diagramként ismeretes reprezentációs rendszert, melyhez felhasználta Euler korábbi diagramjait. Alkotása saját állítása szerint teljes harmóniában van a Boole-algebrával. Noha mindezt senki nem próbálta bizonyítani, beleértve Vennt is. Venn felismerte, hogy Euler diagramjai nem elég általánosak ahhoz, hogy bizonyos problémák megoldására alkalmazni lehessen őket, mert csak egyszerű relációkat lehet velük ábrázolni, és nem lehet diagramokat kombinálni. Euler diagramjai úgymond túl szigorúak, és nem lehet bennük parciális vagy bizonytalan állításokat megfogalmazni. A Venn-diagramon viszont egyetlen reprezentáció minden létező - és megengedett - relációt ábrázol.

Első lépésként a Venn által elsődleges (primary) diagram felvázolása történik (és már ebben különbözik Euler-tól). Míg Euler minden propozícióhoz új, "saját" diagramot szerkeszt, Venn az elsődleges diagramhoz, amely egy séma, adja hozzá az információt. Venn elsődleges diagramján A és B osztály minden lehetséges relációja feltüntethető. A következő lépés az érvénytelen részek besatírozása. A [minden A az B] ábrázolása tehát azt jelenti, hogy semmi sem létezik az osztályban.

[21] Peirce szabályai a következők:

R1: bármely teljes jel ("0", "x" vagy egy összekötött komplex jel) törölhető;

R2: bármely karakter("0", "x") összeköthető bármely más karakterrel;

R3: bármely állítás, amely megengedett, elkülönülten is állítható;

R4: ha egy területre több mint egy karakter van felírva, akkor a diagram a következő módokon manipulálható:

(i) ha egyfajta jelről van szó, akkor ez ekvivalens azzal, mintha csak egyetlen jel szerepelne;

(ii) ha különböző jelek vannak ("0" és "1", és ezek össze vannak kötve, mint a [p vagy nem-p] esetben, akkor ez annyit tesz, mintha nem is lenne semmi jel, vagyis mind törölhető. Ha nincsenek összekötve, mint a [p és nem-p] esetén, akkor abszurditást (logikai ellentmondást) reprezentálnak.

R5: a teljes kör törölhető;

R6: teljes kör rajzolható.

[22] a Venn-1 rendszer univerzális (kategoriális) állítások reprezentációját végzi, a szerző bizonyítja, hogy ezt képes megtenni ellentmondásmentesen.

[23] A Venn-2 rendszer képes arra, hogy az elsőrendű logikai nyelvekkel egyenértékű korrekt és teljes rendszerként legyen használatos. Szintaktikája azonos a Venn-1 - el, primitív objektumaik szintén azonosak. Viszont új következtetési szabályokat is tartalmaz, valamint a jólformáltság új kritériumát. Tulajdonképp több diagram közti következtetési viszonyokról van szó. Az L_0 elsőrendű logikai nyelv, mellyel így a Venn-2 ekvivalensnek tekinthető, az alábbi szavakat tartalmazza:

A: logikai szimbólumok

(1) zárójelek: (,)

(2) konnektívumok: \neg , \wedge , \vee

(3) változók: x_1, x_2, x_3 ,

(4) egyenlőség: nincs

B: paraméterek

(1) kvantorok: \exists, \forall

(2) elsőrendű predikátumok: P_1, P_2

(3) konstansok: nincsenek

(4) funkciójelek: nincsenek

L_0 struktúrája és a Venn-II izomorf, mint azt a szerző bizonyítja. (i.m. pp.142-152)

[24] a szintaktika megadásánál a szerző felsorolja a Venn-I rendszer primitív objektumait: [zárt kör, négyszög, árnyékolás, \otimes , vonal]. Itt a szerző megjegyzi, hogy a tárgynyelv és metanyelv közti különbség a vizuális reprezentációk használatakor sokkal érzékletesebb, ti.: a [zárt kör] és az azt reprezentáló vizuális objektum közti különbség jóval szembetűnőbb, mint a szimbolikus nyelvek esetén az idézőjel használata. A szimbolikus jelhasználatkor például a tárgynyelvi mondat:

$$\forall x(Px \rightarrow Qy)$$

esetében lehet beszélni például az univerzális kvantorról is, egy metanyelven, melynek jelölései azonban a reprezentáció szintjén megegyeznek a tárgynyelvi jelölésekkel, így azokat idézőjelbe kell tenni, vagyis metanyelven kell szólni [\forall] -ről. A vizuális reprezentációk esetében viszont egy reprezentáció - például a zárt kör- említésekor nem kell zárt kört rajzolni.

A halmazok és tárgyalási univerzumok jelölésére betűk használatosak, akárcsak a diagramok megnevezésére. További terminológiai megjegyzések: [terület] : bármely zárt terület a diagramon. [Alapterület]: bármely, négyszög vagy zárt kör által bezárt terület. [Minimálterület]: bármely olyan terület, amelybe nem tartozik más zárt terület.

Egy D diagram területeinek halmaza az $RG(D)$; ez a legkisebb halmaz, mely kielégíti az alábbiakat:

(1) a D diagram bármely alapterülete az $RG(D)$ -ben van.

(2) ha R_1 és R_2 az $RG(D)$ -ben van, akkor $R_1 \cup R_2$ is az $RG(D)$ -ben van.

(3) ha R_1 és R_2 az $RG(D)$ -ben van, és van $R_1 \cap R_2$, akkor $R_1 \cap R_2$ is az $RG(D)$ -ben van.

(4) ha R_1 és R_2 az $RG(D)$ -ben van, és van $R_1 - R_2$, akkor $R_1 - R_2$ is $RG(D)$ -ben van.

A szerző a relációkat a halmazelméleti jelölésektől eltérően jelöli:

AB uniója: $A+B$

AB metszete: $A\text{-és-}B$

AB különbsége: $A-B$

A továbbiakban Sun-Joo Shin a jólformáltság kritériumait is megadja (ennek részletezését lsd. i.m. pp. 57-62).

[25] a szerző megadja, hogy milyen jelölések jelentenek valamit - és melyek nem reprezentálnak (tényeket). Mivel a vizuális reprezentációk túldetermináltak, így mindig lesznek olyan vonások, melyek nem reprezentálnak. Ilyen lehet például a Venn-diagram esetében a körök mérete, az árnyékolások színe stb. De az például reprezentációnak számít, hogy mely területek vannak színezve. A formális szemantika itt két fontos tényt kell, hogy megfogalmazzon:

(i) ha az A terület egy árnyékolt terület a D -ben, akkor bármely halmazt is jelöljön A , az a halmaz üres;

(ii) ha az A - területnek van egy \otimes -szekvenciája, akkor bármit is jelöljön az A halmaz, az a halmaz nem üres.

A következőkben Sun-Joo Shin a VENN-1 korrektségét (i.m. pp. 95-98) és teljességét i.m.pp. (98-110) bizonyítja.

[26] Mindkét felsorolt szerző a bizonyítást úgy hajtotta végre, hogy megmutatta, az egzisztenciális gráfok képesek a szimbolikus logika elsőrendű nyelvén képzett mondatok explicit fordítására. Sun-Joo Shin bírálja ezt a módszert, mivel azt a téves elképzelést látszik támogatni, hogy egy vizuális reprezentációs rendszer csak akkor számít érvényesnek, ha valamely szimbolikus logikai nyelv illusztrációja. A korrektség és a teljesség azonban nem csak a szimbolikus rendszerekre jellemző tulajdonságok. A szerző szerint nem arról van szó, hogy egyik a másik származéka vagy illusztrációja lenne, hanem arról, hogy mindkettő az helyes következtetések reprezentációja. A következtetések azonban multimodálisak. A hagyományos logikai képzés mégis monomodális, csakis a szimbólummanipulációt oktatja.

[27] A {percepcióra való építés} -t három aspektusból érdemes itt szemügyre venni:

- 1) az objektumok közti relációk kapcsán. Ezt a diagram vizualizáció segítségével, a szimbolikus nyelvek szimbólumok segítségével képesek kifejezni. A diagram tipikusan képes a térbeli elhelyezkedés ábrázolására bármely újabb szimbólum nélkül (a nyelvi reprezentációnál ehhez újabb szimbólumok kellene). Ugyanígy más topológiai és geometriai relációk is újabb szintaktikai követelmények nélkül vizualizálhatók. Ahol nem térbeli relációkat kell kifejezni (például a halmaz-eleme kapcsolatnál), ott a diagram a perceptuális analógia révén értelmezhető: egy nem-térbeli relációt reprezentál a térbeli relációk nyelvén. Ez kevésbé nyilvánvaló, mint térbeli relációk térbeli reprezentációja, de még mindig sokkal nyilvánvalóbb, mint bármely szimbolikus reprezentáció.
- 2) a konjunktív információ a diagramatikus rendszerben sokkal nyilvánvalóbb, mint a nyelvi rendszerek esetében. E mód is a percepcióra épít, és sokkal kevésbé konvenciókra. Ebből adódóan sokkal kevesebb konvenciót kell megtanulni.
- 3) tautológia és ellentmondás. Ha egy diagram nem reprezentál semmilyen tényt, akkor ez egy tautológia. A szerző szerint ez megfelel bármilyen tautológiának [$A=A$], hiszen az sem hordoz információt, akárcsak egy semmit nem reprezentáló diagram. Az ellentmondás is könnyen felismerhető egy diagramon, például ha egy objektum egy diagramon kétszer szerepel, az biztosan ellentmondás, mert egy objektum egy időben egy helyen lehet.

[28] Noha absztrakt entitások ábrázolásánál - halmazok, elemek, relációk - a hasonlóság fogalma nehezebben érthető: itt mindképp meg kell tanulni bizonyos konvenciókat.

[29] A {struktúra} az a hatás, melyet a transzformáció az adathalmaz geometriáján és topológiáján eszközöl. A strukturális transzformációk hatásuk alapján négyféleképp különíthetők el a szerint, hogy mit változtatnak meg a kiinduló adathalmazhoz képest: 1) a geometriát; 2) a topológiát; 3) az adathalmaz tulajdonságait; 4) komplex transzformációk esetében e dimenziók közül többet.

[30] A {típus} annak az adathalmaznak a típusa, melyen a transzformáció történik (például skaláris, vektoros vagy tenzoros adattípus).

[31] A {[kontúrvonal]} = {[contour line]} két változó közti funkció: leggyakoribb reprezentációja olyan, hogy az azonos értékű pontokat görbével (a kontúrvonallal) köti össze. Ilyen a térképészetben az egyforma magas pontokat összekötő vonal, amely síkban kontúrfelszíneket hoz létre. De ilyen például a meteorológiában az izoterm, amely az azonos hőmérsékletű pontokat köti össze. Kontúrvonalakat lehet rajzolni sokféle tulajdonságra: környezetszennyezés, széljárás, légnyomás stb.

[32] Egy tipikus vizuális rendszerben az algoritmusokat szűrőként kell felfogni. A vizualizáció során kétféle objektum - [adat-objektum], illetve [folyamat-objektum] - rendezhető össze. A folyamat-objektumok, más néven szűrők, olyan algoritmusok, amelyek inputjai (forrás) és outputjai (tartály) is adatobjektumok. Vannak összetett szűrők is, amelyek több inputot fogadnak be, és/vagy több outputot produkálnak.

[33] A fizikában a [skalár] az a mennyiség, amely a koordináta-rendszer elforgatásakor nem változik. A lineáris algebrában a valós számok a skalármennyiségek. A $[KV_1]$ -ben a [skalár] egyszerűen egyszeres adatot, pontosabban, egyszeres adatokkal való számolást jelent.

[34] Az eljárás nagyon egyszerű: meg kell adni a skaláris értékek minimumát és maximumát, valamint a színskála minimumát és maximumát: a kettőt pedig a skaláris algoritmus összerendezi. Minden si skaláris értéket az i index a színtáblán leképez. A színek gondos használatával gyakran nagyon értékes jellemzőket lehet megállapítani az adathalmazon (ilyen eljárás például a kontrasztok

megemlése). Viszont ennek ellenkezője is megtörténhet, ha a színeképezés a lényegtelen részleteket túlhangsúlyozza, vagy mesterségesen nem szándékolt összefüggéseket kreál (a színválasztás és a humán psziché összefüggéseinek következtében. A [KV_L] -nél a reprezentáló és akcidentális tulajdonságok elkülönítése tehát itt is elsőrendű fontosságot igényel. Ezt ugyanakkor pozitív értelemben is ki lehet használni: például a minimumhőmérséklet-maximumhőmérséklet hozzárendelése a kék és piros színekhez megfelel az általános humán asszociációnak (de ez is problémás lehet: például egy fizikus szerint a kék melegebb lehet, mint a piros, mert a forró tárgyak több kéket (tképp: rövidhullámú fényt) sugároznak.)

[35] Ha egy vizuális képen színeképek látszanak különböző területeken, akkor a megfigyelő ösztönösen is összeköttetést létesít az azonos színűek között. A kontúrozás csak ezt a jelenséget teszi explicitté. A kétdimenziós kontúrozással készült reprezentációt izofelszínnek nevezik, és az orvostudományban gyakran használják például szövettípusok ábrázolására.

[36] A vektoralgoritmus kétszeres (vagy kétféle) adatokkal számol. Vektorok például a rendezett számpárok, számhármak stb., azaz a sík- illetve térbeli koordináták. A fizikai fogalmak közül vektor például az erő, a forgatónyomaték, a térerősség (mágneses, elektromos, gravitációs stb.)

[37] A legalapvetőbb vektoros reprezentáció irányított, skálázott vonalakkal érhető el. A vonal annál a pontnál kezdődik, amelyhez a vektort rendelik, és a vektor komponenseinek irányába irányított (vx, vy, vz). Skálázáson tipikusan a vektor hosszát szokás érteni. "Szőrös" jellege miatt az ilyen ábrázolást gyakran sündisznónak nevezik. A vektorral további adatok is illusztrálhatók: például a vonal színe jelenthet valamely skaláris mennyiséget (fényerősséget, hőmérsékletet, nyomást stb.) A sündisznó mellett használhatók [glyph] -ek is: ekkor óvatosnak kell lenni, mert egy 3D glyph esetén nehéz lehet orientációjának meghatározása egy 2D síkon.

A glyphek (vagy más néven: ikonok) mindenféle adattípus vizualizációjára használhatók. A glyph olyan objektum, melyet a kiinduló adat hoz létre: lehet geometrikus alakzat, adathalmaz vagy grafikus kép, továbbá lehet irányított, lehet skálázni, deformálni az azt előhívó adatok változásainak megfelelően. Az adathalmazok tehát a vizuális képpel összerendezettek. A glyphek tekinthetők a tulajdonképpeni vizualizációnak: még pontosabban, valamennyi vizualizációs technika felfogható egy absztrakt glyph-osztály konkrét reprezentációjaként. Ezek lehetnek [elemi ikonok], melyek térbeli viszonylataik szerint ábrázolják adatállományukat (például egy irányított nyíl reprezentálhat egy normál felszínt), [helyi ikonok], melyek elemi információt plusz térbeli elrendeződést reprezentálnak egy adott domainban, valamint [globális ikonok], amennyiben a teljes adathalmaz struktúráját ábrázolják (erre a legjobb példa az korábban már említett izofelszín).

A mozgások ábrázolásának másik módja a [csavart vektorok] alkalmazása, ahol a vektor geometriáját deformálják a vektormezőnek megfelelően. Egy testet érő áramlás iránya és ereje könnyen leolvasható az ilyen technikával reprezentált ábráról.

[38] A klasszifikáció első fajtája a vektormező és a neki megfelelő vizuális reprezentáció kapcsolatára koncentrál. [A pontbázisú direkt vizualizáció] például a vektormező egy pontját és esetleg környezetét reprezentálja, grafikus primitívek formájában. De lehet osztályozni a reprezentáció felbontását figyelembe véve is: egy terület ugyanis a vizualizáció során lehet részletesen (sűrűn), illetve szellősen (hézagosan) reprezentálva. A felbontással kapcsolatban lehet globális és lokális módszereket megkülönböztetni. További osztályozás érhető el az adatszerkezetet alapul véve: ekkor a fő szempont az, hogy hány dimenzióban szeretnénk reprezentálni a kezdő adatállományt. A 2D-ben jól működő módszerek néha nem előnyösek 3D leképezés esetén (például percepció okokból). Ugyanakkor a 3D leképezés természetesen több adatot mozgat, vagyis lassabb. Ezenkívül lehet osztályozni a grid típusának megfelelően is, így lehet beszélni négyzetrácsos, hatszög alakú stb. grides reprezentációkról (noha ideális esetben a vizuális reprezentáció nem függ a mögöttes gridtől).

[39] A [tenzor] egy matematikai objektum, amely a {skalár} és {vektor} fogalom általánosítása. A vektorhoz hasonlóan ábrázolható egy választott koordináta-rendszerben számok mátrixaként, de független a választott vonatkoztatási rendszertől. A tenzorok alkalmazásának különösen nagy jelentősége van a fizikában és a mérnöki tudományokban. Maga a "tenzor" kifejezés is a fizikából jön, először a deformálható testek mechanikájában, az anyagban fellépő feszültségek és nyomások, azaz "tenziók" leírására használták.

[40] Ilyen például egy objektum - mondjuk egy glyph - vektor szerinti előállítás, majd nagyítása egy

skalárértéknek megfelelően. A forrásobjektumokból gyakran geometrikus objektumokat - gömböket, kúpokat, kockákat - transzformálnak. A kutatók gyakran vizualizálnak valós világbeli applikációkat, mint légáramlást egy szobában, és ehhez valós világbeli objektumokat, mint bútorokat, ablakokat, ajtókat is reprezentálnak. Ezeket az objektumokat érdemes egyszerű geometriai formákkal reprezentálni. Az adatfájlokat olvasóobjektumokon keresztül érik el. A vizualizáció folyamata során forrásobjektumok is használhatók, melyekből geometriát kell képezni. Ez lehet olyan egyszerű, hogy például 3 vonal egy koordináta-rendszert reprezentál. A dolog fordítva is működik: lehetnek geometrikus objektumok a forrástárgyak, ekkor a kimenő reprezentáció adathalmaz lesz, vagy egy uniform rácson skaláris értékek halmaza.

[41] Az átmintázás során az adathalmaz egy részhalmazát reprezentálják (például megadják, hogy minden n -edik adatpont kerül reprezentálásra). Ez megváltoztatja a kiindulási anyag topológiáját: a ki nem választott pontok helyén "lyukak" keletkeznek. Ez tulajdonképpen tömörítés, eredményét pedig strukturált anyag esetén a megfelelő szabályok segítségével ki lehet csomagolni.

[42] A tizedelés inkább rendezetlen adatok esetén működik, és szintén méretcsökkentést jelent. Ilyen a poligon redukció algoritmus, amikor poligonhálókra alkalmazzák. A hálón való alkalmazástól függően többféle tizedelési (decimálási) eljárás létezik. Szintén a poligonháló redukcióját használja a csomóponttörlés és az élösszehúzás módszere.

[43] Egy volumetrikus adatállomány tipikusan egy $V: \{x,y,z,v\}$ adathalmaz, ahol x,y,z koordináták, v pedig az adat valamely tulajdonsága. Ha v egyszerűen 0 vagy valamely egész szám $[i]$, akkor a 0 -s érték (x,y,z koordinátákon) háttérrel generál, míg az $[i]$ egész szám az O_i objektumot. Ebben az esetben bináris adatról van szó. Az adat lehet többértékű is, ekkor v az adat valamely mérhető tulajdonságát jelenti, például színét, sűrűségét, hőmérsékletét stb. A v lehet vektor is, amely például egy (x,y,z) helyszín sebességét, vagy multiszkennelés modalitását jelöli (mint a CT vagy az MRI esetében). Végül, v lehet időváltozó is: ekkor V 4D halmaz (x,y,z,t,v) . A mintavétel véletlenszerű is lehet, de legtöbb esetben izotropikusan történik, mindhárom tengely (x,y,z) mentén egyenlő távolságonként. Anizotropikus mintavételről akkor van szó, ha ugyan az egyes tengelyek mentén felvett távolságok tengelyenként állandóak, de különböző tengelyeken különböző az értékük.

[44] Tipikus példa: az MRI, a CT, az fMRI vagy a PET adatai, melyek 3D rekonstrukciója komputerrel történik, mégpedig tömegi, térfogati vagy mennyiségi vizualizációval.

[45] A strukturális izomorfia többféleképp is érthető. Vonatkozhat a jelölő és a jelölt tulajdonságaira; a rájuk alkalmazható predikátumokra; relációs tulajdonságokra; logikai szerkezetükre; alkalmazásukra; illetve egy bizonyos, közös tulajdonságra, amely a jelölés alapja.

[46] BINDER-HIROKAWA-WINDHORST (2009) Enciklopédiája szerint a "mentális reprezentáció" kifejezést gyakran minden olyan mentális dologra alkalmazzák, ami szemantikailag értelmezhető, ti.: tartalommal rendelkezik, valamire referál vagy valamiről szól. E széles körbe tartoznak a hiedelmek, gondolatok, emlékek, vágyak, észleletek és minden egyéb mentális jelenség, amely intencionális. De létezik a "mentális reprezentáció" szűkebb konstruktuma is, amely szorosan kapcsolódik a kognitív tudomány programjához. E szerint a mentális reprezentációk olyan teoretikus entitások, ti.: szemantikailag értékelhető partikulárisok, melyeket a kognitív elméletek posztulálnak bizonyos mentális folyamatok és állapotok leírásához. A kognitív tudósok által posztulált mentális reprezentációk különféle rendszerekben használhatóak. A klasszikus paradigma szerint, ha a kognitív tudós az elmét mint olyan komplex rendszert akarja megérteni, amely információt szerez, átalakít és tárol, vagyis mint komplex szimbólummanipuláló rendszert, akkor a mentális jelenségeket mentális reprezentációk (szimbólumok) posztulálásával igyekeznek megvilágítani. A konnekcionista paradigma pedig az emberi viselkedést és mentalitást a neurális network mintájára írja le; ehhez is szükség van mentális reprezentációk tételezésére, csak ezek másnyelven, mint a klasszikus paradigma esetében. A posztulált, teoretikus "mentális reprezentációk" igen sokféleképp értelmezettek (például a konnekcionista szerint a hálózat aktivitási vektorai; Marr szerint 2 és fél dimenziós "szkeccsek"; Kosslyn szerint mentális képek; Johnson-Laird szerint mentális modellek; Fodor szerint a "gondolatnyelv mondatai"; stb.) Ironikus módon a mentális reprezentációk nem 'entálisak', mert ezek az elképzelés szerint neuronális vagy más fizikai struktúrák. Abban - a gyengébb - értelemben {mentálisak}, hogy segítségükkel mentális jelenségeket kívánunk leírni.

[47] Ahol a $[KV]$ indexeltjei az 1.4. alapján kerülnek lejegyzésre; ah ; ac a kommunikatív eset humán, illetve komputeres ágensei; B jelöli a fizikai tulajdonságok osztályát, A pedig az 'igaz' kijelentések

osztályát.

IRODALOM

- ALLWEIN, G. and BARWISE, J. (eds.): *Logical Reasoning with Diagrams*. Oxford University Press, 1996.
- BARWISE, John - PERRY, John: *Situations and Attitudes*. MIT Press, 1983.
- BARWISE, J. and ETCHEMENDY, J.: Visual Information and Valid Reasoning, in ALLWEIN, G. and BARWISE, J., 1996.
- BINDER - HIROKAWA - WINDHORST (eds.): *Encyclopedia of Neuroscience*. Springer-Verlag, 2009.
- BROWN, J.: Proofs and pictures, *British Journal for Philosophy of Science* 48 : 161-180., 1997.
- CARD, S.K. - MACKINLAY, J.D., SHNEIDERMAN, B.: *Readings in Information Visualization; Using Vision to Think*. Los Altos, CA: Morgan Kaufmann, 1999.
- EVANS, R.: The Return of the Visual, in JOHNSON, L. and LOOMES, M. (eds.): *The Mathematical Revolution Inspired by Computing*, Oxford University Press, pp. 33- 46., 1991.
- FOMENKO, A.: *Visual Geometry and Topology*, Springer Verlag, Berlin, 1994.
- FREGE, Gottlob: *Begriffsschrift: eine der arithmetischen nachgebildete Formelsprache des reinen Denkens*. Halle, 1879.
- FREGE, Gottlob: *Logika, szemantika, matematika*. Gondolat, 1980.
- GALLO, Carmine: *The Presentation Secrets of Steve Jobs. How to Be Insanely Great in Front of Any Audience*. McGraw Hill Companions, 2010.
- GIAQUINTO, M.: Visualizing as a Means of Geometrical Discovery, *Mind and Language* 7 : 382-401., 1992.
- GIAQUINTO, M.: Epistemology of Visual Thinking in Elementary Real Analysis, *British Journal for Philosophy of Science* 45 :789-813., 1994.
- GLASGOW, J., NARAYANAN, N. H. and CHANDRASEKARAN, B. (eds.): *Diagrammatic Reasoning. Cognitive and Computational Perspectives*, AAAI Press/The MIT Press, 1995.
- GOODMAN, Nelson: *Languages of Art. An Approach to a theory of symbols*. Hackett Publishing Company, INC. 1968; (rev. 1974), 1984.
- HOROWITZ, M. (ed. in chief): *New Dictionary of the History of Ideas* , Thomson Gale, 2005.
- HUSSERL, Edmund: *A filozófia mint szigorú tudomány*. Kossuth Kiadó, 1993.
- KAUFMANN, G.: *Visual Imagery and its Relation to Problem Solving*, Universitetsforlaget, Bergen, 1979.
- Larkin, J. and Simon, H.: Why a Diagram is (sometimes) Worth Ten Thousand Words , *Cognitive Science* 11: 65-99.,1987.
- LEMON, O. and PRATT, I.: Spatial logic and the complexity of diagrammatic reasoning, *Graphics and Vision* 6 :89-108., 1997.
- MANCOSU, Paulo - JORGENSEN, K.F. - PEDERSEN, S.A. (eds.): *Visualization, Explanation and Reasoning Styles in Mathematics*. Springer, 2005.
- MANCOSU, Paulo: Visualization in Logic and Mathematics, in. MANCOSU 2005.
- MANDELBROT, B.B.: *The Fractal Geometry of Nature*. W. H. Freeman and Company, 1977.
- MAZZA, Riccardo: *Introduction to Information Visualization*. Springer-Verlag , 2009.
- MÖLLER et.al. (eds.): *Mathematical Foundations of Scientific Visualization, Computer Graphics, and Massive Data Exploration*. Springer-Verlag , 2009.

- NEEDHAM, T. : *Visual Complex Analysis*, Clarendon Press, Oxford., 1997.
- NELSEN, R. B.: *Proofs Without Words*, The Mathematical Association of America, 1993.
- NELSEN, R. B.: *Proofs Without Words II.*,The Mathematical Association of America, 2000.
- PALAIS, R.: The Visualization of Mathematics: Towards a Mathematical Exploratorium, *Notices of the AMS* 46: 647-658., 1999.
- ROBERTS, Don: *The Existential Graphs of Charles S. Peirce*. The Hague: Mouton, 1973.
- SCHEITER et.al.: Theoretical and Instructional Aspects of Learning with Visualizations, in ZHENG 2009.
- SCHWARTZ, David G.: *Encyclopedia of Knowledge Management*. Idea Group Inc, 2006.
- SUN-JOO Shin: *The Logical Status of Diagrams*, Cambridge University Press, 1994,2006.
- SOWA, John: *Conceptual Structure: Information Processing in Mind and Machine*. Reading, MA: Addison-Wesley, 1984.
- STENNING, K.: Distinctions with differences: comparing criteria for distinguishing diagrammatic from sentential systems, in ANDERSON, M., CHENG, P. and HAARSLEV, V. (eds.): *Theory and Applications of Diagrams*, Springer, pp. 132-148.,2000.
- ZHENG, R.Z.: *Cognitive Effects of Multimedia Learning*. Information Science Reference, 2009.

[A tartalomhoz >>](#)

Jurecska Laura

TUDOMÁNY ÉS TÁRSADALOM DIALÓGUSÁRÓL

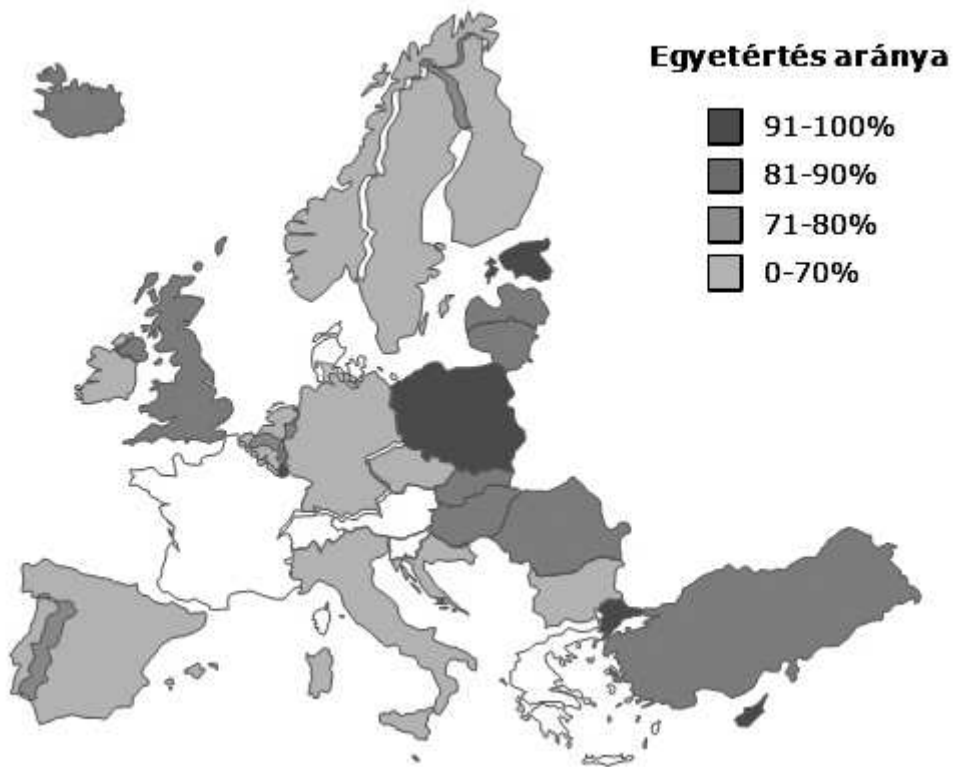
1. Tudomány és társadalom viszonya

A társadalom általában tiszteli a tudósokat és érdeklődést mutat a tudomány eredményei iránt. A Tudástársadalom Alapítvány 2004 áprilisában végzett felmérése szerint az orvos, a tudós és a tanár a három legmegbecsültebb foglalkozás Magyarországon. A megkérdezettek több, mint 60%-a gondolja úgy, hogy a tudomány művelése egy elismerésre méltó hivatás, ugyanez az arány az Európai Unió egészét tekintve alig haladja meg a 40%-ot. A tudomány elismertségét támasztja alá a Medián 2006. novemberi felmérése is, melyben arra keresték a választ, hogy az emberek mennyire bíznak az egyes intézményekben. A 4-es skálán 3,09-es eredményt ért el a Magyar Tudományos Akadémia és ezzel az eredményével a felsorolt intézmények közül a legjobb bizalmi indexet mondhatja magáénak.

Szintén közvélemény-kutatásokból tudható, hogy a magyarokat az átlagosnál jobban érdeklik a tudományos eredmények: míg az EU-15-ök esetében a megkérdezettek 45%-a nyilatkozott úgy, hogy kíváncsi a tudomány legújabb vívmányaira, addig hazánkban 53% felelt igennel erre a kérdésre (Gallup, EUROBAROMETER felmérés, 2002. október-november). Érdekesség, hogy a magyarok ugyan érdeklődnek, de nem tartják magukat jól informátnak, míg az Európai Unió egészének eredményei azt mutatják, hogy többen tartják magukat tájékozottnak a tudomány-technika témakörében, mint ahányan érdeklődnek a terület iránt. Az Eurobarométer adatai szerint a társadalom 95%-a szerint a tudományos eredmények növelik a következő generációk életminőségét, azaz alapvetően egy pozitív kép él bennük (1. ábra).

1. ábra

A "Növeli-e a tudomány a következő generációk életminőségét?" kérdésre adott egyetértő válaszok aránya Európa egyes országaiban

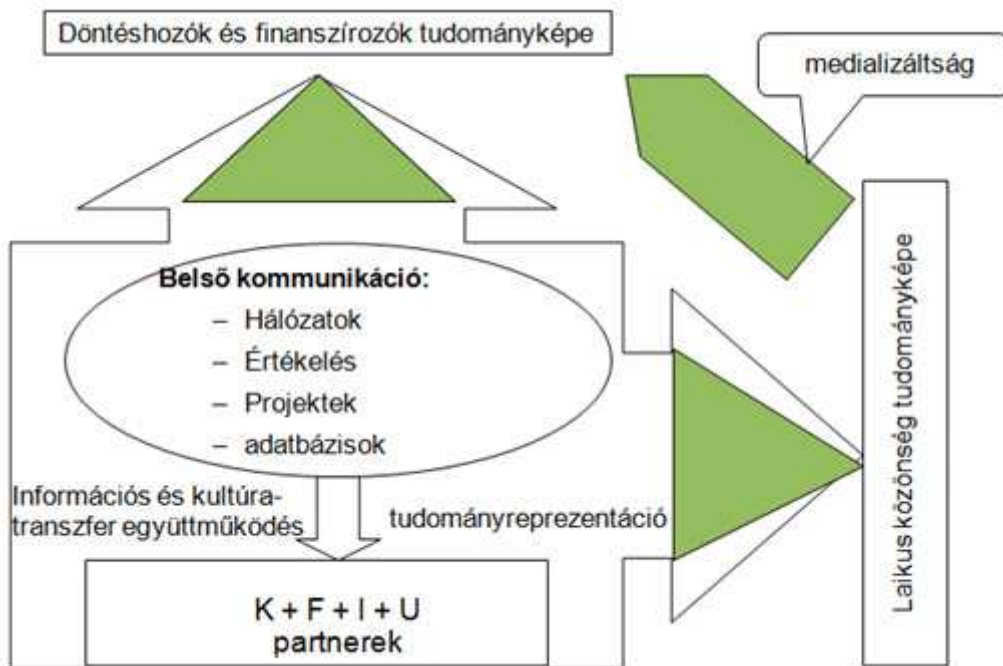
A tudomány kedvező megítélése és a társadalom "kíváncsisága" felveti a következő kérdést. Kinek a feladata felhívni a figyelmet a tudomány eredményeinek kockázataira? A Tudástársadalom Alapítvány országos reprezentatív mintán végzett 2004. áprilisi felmérése ezt elsősorban a kutatók felelősségének tartja, de a kormánytól, a társadalomtudósoktól és az etikusoktól is elvárja ezt.

Milyen tényezők nehezítik a tudomány médiában való megjelenését? Egyrészt a tudósok számára provokálóak a professzionális médiajelenlét követelményei, de a médiaipar számára is provokáló az önértékkel bíró, önmagában is tekintélyes és értékelvű tudomány megemészthetlensége.

A tudományhoz köthető kommunikációs viszonyokat dolgozza fel a 2. ábra, amely bemutatja, hogyan hat a tudomány belső kommunikációja a döntéshozók és finanszírozók, valamint a laikus közönség tudományképére és a kettő között hogyan teremt kapcsolatot a mediatizáltság.

2. ábra

Kommunikációs viszonyok, tudományképek (Forrás: Fábri György, 2008)

Az MTA Szociológiai Intézetében, Tamás Pál vezetésével készült kutatás több aspektusból megvizsgálta a társadalomban a tudományról élő képet, a következő témaköröket dolgozták fel:

- > kutatókról alkotott kép,
- > a technika szerepe az életkörülmények javításában,
- > vélemények a következő 25 évben megoldható problémákról,
- > a kutatás pénzügyi támogatása,
- > Magyarország helye a tudomány versenyben,
- > a magyar tudomány helyzete,
- > érdeklődés a médiában megjelent tudományos témák iránt,
- > az információs források megbízhatósága.

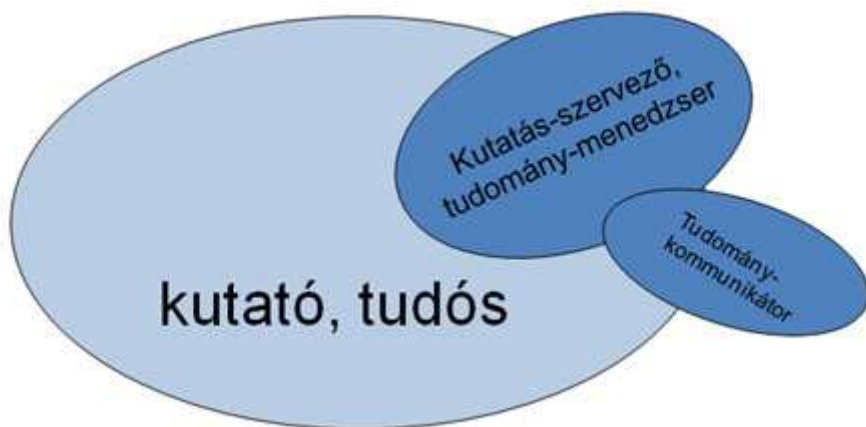
Vizsgálatuk megerősítette azt a feltételezést, hogy a közvéleményben nagyon pozitív kép él a tudományról és a tudósokról. A megkérdezettek 84%-a a mindenkori kormány által feltétlenül támogatandó területnek ítéli a tudományt, a válaszadók egyharmada szerint a hazai tudományos teljesítmény kiváló. A többsége a külföldön élő magyar származású tudósokat is a magyar tudomány részének tekinti. A tudománnyal szemben támasztott elvárásokra vonatkozó kérdésekre adott válaszokból kiderül, hogy komoly eredményeket várnak a magyar tudósoktól, például az egyén életét közvetlenül is befolyásoló kutatásokban (élettudományok). 82% szerint a tudomány jelentős mértékben hozzájárul a nemzet boldogulásához; az 1. ábrán tárgyalt felméréshez hasonlóan a megkérdezettek 88%-a szerint a tudomány jelentős mértékben hozzájárul az életszínvonal javulásához; 72% szerint a legtöbb problémát meg lehetne oldani több és jobb technika segítségével. (Utóbbi vélekedés azonban leginkább az alacsonyabb iskolai végzettségű, községekben élő lakosság körében jellemző, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők közül csak 34% hiszi azt, hogy elegendő idő és pénzt segítségével a tudósok szinte minden problémát meg tudnak oldani).

A felmérés eredményeiből az is kiolvasható, hogy a médiaiból kapott információkat sokkal kevésbé tartják megbízhatónak, mint a tudósoktól, a tudományos intézményektől közvetlenül kapott információt. Szükség van tehát olyan kutatókra, akik tudománykommunikátorokként is fellépnek (3. ábra).

3. ábra

A kutatók, tudomány-menedzserek és tudománykommunikátorok szerepének megoszlása

(forrás: Fábri György, 2008)

2. Tudomány és társadalom párbeszédének rövid története

"A kutatáshoz nagyon sokféle információ kell; megengedhetetlen luxus lenne kihagyni a társadalmat, amely egyre több tudással rendelkezik ahhoz, hogy maga is részese legyen az új tudás előállításának." - fogalmaz Mosoniné Fried Judit egyik tanulmányában. A tudomány és társadalom dialógusának kezdetét az 1960-as évek Amerikájában kell keresnünk, ahol technológiai hatáselemzés (technology assessment) fejlődött ki a tudományos-technikai döntések hatáselemzésére, egyúttal a kockázatok csökkentésének tudományos vizsgálatára. Mintegy két évtizedig a technológiai hatáselemzés csupán előrejelző szerepet töltött be, a nyolcvanas évektől azonban konstruktív jelleget öltött. A technológiai hatáselemzés előnyei:

- > hogy képes az információs bázis kiszélesítésére, vagyis olyan veszélyekre és kockázatokra hívja fel a figyelmet, amiket a tudomány a saját berkein belül maradván nem lenne képes érzékelni,
- > a tudomány és közvélemény kommunikációja során mindkét fél újabb ismeretekkel gazdagodik,
- > a társadalom, annak hatására, hogy bevonódik a hatáselemzés folyamatába, egyre nyitottabbá válik.

Baldwin szerint a társadalom egyre inkább reflektálni képes a tudomány eredményeire. Az "interactive social science" korában a laikusok már nem várják meg, hogy a tudomány megszólítsa őket, hanem ők maguk kezdeményeznek párbeszédet.

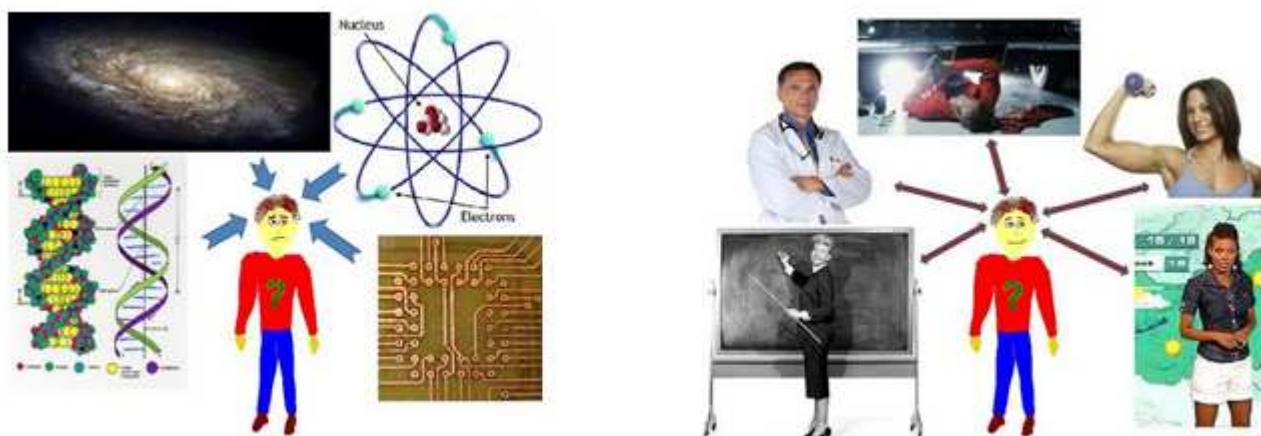
3. Modellek tudomány és társadalom kommunikációjának leírására

Az ún. *deficit modell* (4. ábra) abból az alapproblémából indul ki, hogy az emberek nem értik, illetve félreértik a tudományt, a tudósok kommunikációs képessége pedig nem kielégítő. A modell a társadalom tudományosságra oktatásában-nevelésében látja a megoldást, valamint abban, hogy meg kell erősíteni a tudomány PR tevékenységét. A deficit modell szerint a tudományos tudás feladata a kontroll és az előrejelzés, az esetleges bizonytalanság pedig a tudósok magánügye. Az elmélet az ún. "laikus" tudás értéktelen. A deficit modell "eltereli a figyelmet" a tudományos intézmények és termékeik tulajdonlásának és kontrolljának, valamint az ebben megtestesülő társadalmi vízióknak a kérdéseiről.

A *kontextusmodell* (4. ábra) figyelembe veszi, hogy tudomány és a nyilvánosság viszonya a mindennapok kontextusához köthető, csupán abban értelmezhető. Az állampolgárok általában etikai, környezetvédelmi kérdések, esetleg konkrét döntéshozatali problémák témaköreiben igényelik tudományos ismereteket.

4. ábra

A deficit modell (balra) és a kontextus modell (jobbra) szemléltetése (Forrás: Zemlén Á. Gábor, 2011)

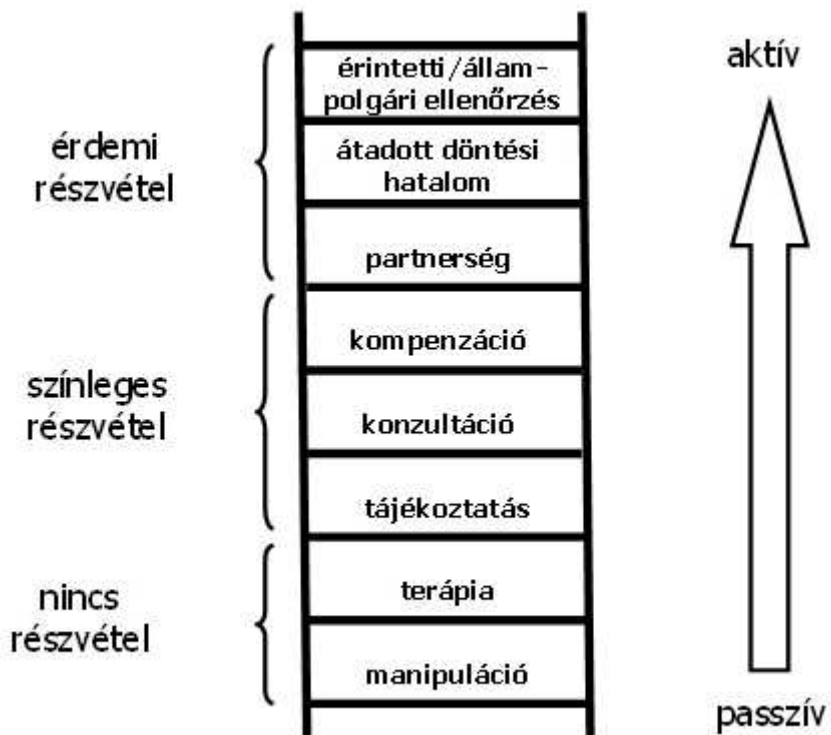
A *demokratikus modell* a tudománnyal, mint intézménnyel szembeni bizalomhiányt tekinti alapproblémának és olyan mechanizmusokban látja a megoldást, ahol a társadalmi szereplők részvételét garantálják. Abból indul ki, hogy a tudományos tudás struktúrája társadalmi és kulturális előfeltevéseket tükröz. A deficit modellel ellentétben a demokratikus modellt vallók szerint a bizonytalanságok a nyilvánosságra is tartoznak, a helyi "laikus" tudás pedig értékes. A modell legfőbb üzenete, hogy a tudomány megértése legalább annyira a tudomány intézményi formáihoz fűződő tapasztalatok, értékítéletek és értelmezések függvénye, mint a kognitív elemek elsajátításáé. A tudomány és társadalom párbeszédének célja az, hogy megszüntesse a tudásformák hierarchiáját, s helyette a különféle tudások együttműködését, szinergiáját mozgósítsa elő.

4. A társadalom tudományban való részvételének szintjei és formái

A társadalom elkötelezése, bevonása történhet oktatás és tájékoztatás útján, kezdeményezhető konzultáció és párbeszéd (vita). A konzultáció lehet mindenki számára nyitott, lehet célzott (pl. kérdőívesítés, interjúzás, fókuszcsoportos kutatás). A párbeszédben részt vehetnek a helyi érintettek, a szakmai érintettek (mediáció, érintett párbeszéd) és konszenzus konferencia keretében az állampolgárok és szakértők csoportjai.

5. ábra

A társadalom bevonása a tudományba

A *konszenzus konferencia* a technológiaértékelés olyan módszere, amelyben egy "laikus" civil panel és egy szakmai panel találkozik és interakcióba lép egymással. Célja, hogy a civilek a vizsgált technológiai fejlesztés ellentmondásos hatásaival szembesülve kialakítsák saját álláspontjukat a fejlesztés kívánatos és nem kívánatos irányairól. A konszenzus konferencia Dániából indult, ott ma is nagyon elterjedt formája a dialógusnak.

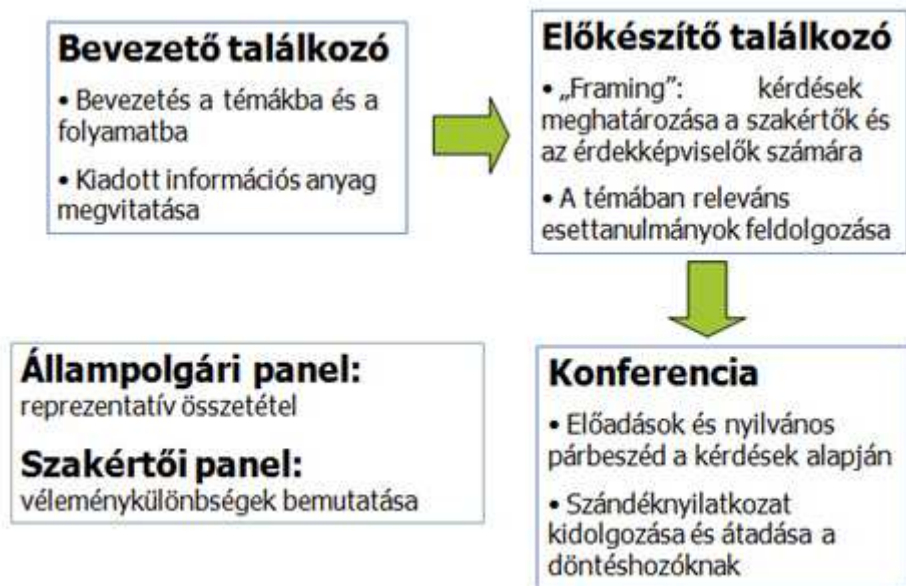
6. ábra

Részvételi döntési technikákat összegző ábra (Matolay Réka és Pataki György nyomán)

7. ábra

A konszenzus konferencia folyamatábrája

A "science shop" olyan jellemzően egyetemi szervezeti egység, amely a társadalmilag hátrányosabb helyzetű csoportok számára teszi elérhetővé a tudományos tudást. Célja, hogy az egyetemi kutatásban megtestesülő szellemi tőkéhez igazságosabb hozzáférést biztosítson. Abban különbözik minden egyéb tudásátadási mechanizmusoktól, hogy a helyi közösségek kutatási igényeit, szakértői- és tudás-szükségletét szolgálja ki, további jellemzője, hogy a tudományos kutatást sokféle kutatóműhelyben és többféle diszciplínában végzik.

A *részvételi akciókutatás* egy, a társadalmi rendszerek változási folyamataira kidolgozott, ciklikusan ismétlődő eljárás. Négy szakasza van: a tényfeltárás, a helyzetelemzés, az értékelés és a beavatkozás. Az akciókutatás nem köthető egyetlen diszciplínához sem, ez egy kutatási megközelítés. Céljai között szerepel az elmélet és gyakorlat közti szakadék áthidalása. A közösség tagjai és a kutatók a probléma azonosításától az eredmények értékeléséig együtt dolgoznak. A részvételi folyamat integratív, interdiszciplináris jellegű, amelyben a helyi és a szakértői tudások ötvöződnek.

A *közösségi tanulás (service learning)* tantárgyi keretben szervezett pedagógiai módszer és tanulási folyamat, amely összekapcsolja a cselekvő, érzelmileg aktív tanulást (a tantermen kívüli tapasztalatot) a (tantermi) kritikai elemzéssel. A közösségi tanulás az adott közösség konkrét problémájára irányul, segíti annak mélyebb megértését, az állampolgári felelősségvállalás szellemét, illetve erősíti a közösségi problémák iránti érzékenységet.

A *jövőkereső*, másnéven *forgatókönyv-műhely* olyan keret, amely lehetővé teszi, hogy laikus állampolgárok és más érdekeltek (tudósok, szakértők, politikusok, üzletemberek) véleményt cseréljenek, közös nézőpontot fogalmazzanak meg és megtervezzék tennivalóikat. A tanácskozást megelőzően több műszaki, szervezési, társadalmi szempontból eltérő forgatókönyv is készül, alternatív megoldási javaslatokkal. A résztvevőknek nem a jó forgatókönyvet kell megtalálnia, hanem a meglévők alapján kell összeállítaniuk egy saját változatot.

Az ún. *állampolgári tanács (citizens' jury)* az 1970-es évek óta használt módszer. Általában akkor alkalmazzák, mikor egy tervezett program bevezetését megelőzően szeretnék annak társadalmi elfogadottságát felmérni.

Az *elektronikus tanácskozás* az internet használatára épülő módszer.

5. Public Understanding of Science (PUS)

A PUS-t maga a tudományos közösség hívta életre, azért, hogy a közvélemény minél többet tudjon tudományos és technológiai kérdésekről, illetve megnövekedjen a bizalma a tudomány és annak képviselői iránt. A PUS képviselői szerint nem elég csupán hatékonyabb ismeretterjesztésre törekedni, jobb újságcikkek megjelenésére koncentrálni. Ahhoz, hogy a tudomány elnyerje és

visszanyerje a társadalom bizalmát, mélyebb, strukturális változtatásokra van szükség: interaktív kapcsolatrendszert kell kialakítani a tudományos közösség és a társadalom tagjai között. Lehetőséget kell adni a legszélesebb értelemben vett dialógusra még akkor is, ha ez időigényes, és nem mindig kecsegtet látványos sikerekkel.

A Public Understand of Science képviselői szerint az szakértőknek kerülniük kell az olyan viselkedést, amellyel azt sugallják, hogy a tudományos tudás megkérdőjelezhetetlen, a laikusok nem értenének semmihez. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy számtalan olyan kulturális, politikai és egyéb tényező van, amely befolyásolja a tudomány és a társadalom kapcsolatát.

A PUS egyébként megfelel a demokratikus modell követelményeinek, vagyis egyenlő félként bánt a kutatóval és a laikkal, előfeltételként szabja a két fél közötti párbeszédet. A legfontosabbnak a nyílt, konstruktív vitát tartja. Figyelembe veszi a tudás korlátait csakúgy, mint azt a tényt, hogy tudósok is gyakran képviselnek egymásnak ellentmondó nézeteket. Fontos hangsúlyozni, hogy a PUS nem a tudományellenes mozgalmak miatt jött létre, hanem a jogosan felmerülő kétségek és kérdőjelek hívták életre.

IRODALOM

- Baldwin, S. et al.: *Interactive Social Science in Practice: New Approaches to the Production of Knowledge and Their Implications*. Science And Public Policy, 2000, 27.
- Fábri Gy.: Tudományos kommunikáció: a professzionalizmus haszna és korlátai (előadás, MTA, "Tudománykommunikáció és kutatómenedzsment", Budapest, 2008. április)
- Matolay R. - Pataki Gy. Részvételi döntési technikák. In: Esse et al, *Döntési technikák*, BCE Döntéelmélet Tanszék, 2008.
- Mosoniné F. J. és mtsai: Tudomány és társadalom: konstruktív párbeszéd, *Világosság*, 2003/9-10. pp. 9.-22.
- Pataki Gy.: Tudomány és társadalom: részvétel és kommunikáció (előadás, MTA, "Tudománykommunikáció és kutatómenedzsment", Budapest, 2008. március)
- Zemplén Á. G.: Nyomjuk a PUS-t, de mi is az? <http://mindentudas.hu/metavita/tudomany-es-kommunikacio/item/2120-a-nyilv%C3%A1noss%C3%A1g-tudom%C3%A1nyk%C3%A9pe.html> (Utolsó hozzáférés: 2011. 06.05.)

[A tartalomhoz >>](#)

Vajda Júlia

A SOÁ EGY "HIVATÁSOS MESÉLŐVÉ" LETT TÚLÉLŐJE

"Túl kell éljem ezt a borzalmat, hogy a poklok poklát túlélő elmesélje."

Kovács Éva kolléganőmmel közvetlenül a rendszerváltás után kezdtünk el az akkor frissiben létrejött zsidó iskolákkal, pontosabban szólva a gyerekeiket odajárató szülőkkel, oda járó gyerekekkel, az ő identitásukkal, iskolaválasztási döntésükkel foglalkozni.

A felnőttekkel narratív élettörténeti interjúkat készítettünk, a gyerekekkel projektív tesztekkel vettünk fel és narratív jellegű interjúkat készítettünk. Az interjúkat a hermeneutikai esetrekonstrukció módszerével dolgoztuk fel, s szemben a német narratív interjúk Gestalt pszichológián alapuló megközelítésével, mi Ricoeur idem és ipse kategóriáival, illetve Tengelyi László sorsesemény fogalmával, illetve a pszichoanalízis szemléletmódjával közelítettünk a szövegekhez. A Ricoeur-i idem és ipse, sameness és selfhood - kissé leegyszerűsítve - elhatárolja a self kifelé megmutató, illetve befelé megélt személy-, illetve önazonosság aspektusát. A Tengelyi féle sorsesemény pedig azokat a pillanatok jelöli az ember életében, amelyek önéletrajzi narratívájának, a ricoeur-i narratív identitásának, s ezáltal selfhood-jának a radikális újraírására, újraértelmezésére kényszerítik

Arra számítottunk, hogy zsidó iskolákba magukat zsidóként megélt szülők adják a gyerekeiket, s hogy így az iskolákban csupa - a nürnbergi törvények értelmében - zsidó gyerekekkel fogunk találkozni, azaz a szülőpárok legalább egyik tagja holokauszt túlélők leszármazottja, hiszen a kilencvenes évek eleji Magyarországon nagyjából-egészéből éppen ez a csoport tekintődött zsidónak. Az elenyészően kis számú ortodoxot leszámítva a zsidók is maguk közé számították azt, aki "legalább felerészben" zsidó származású volt, azaz a háború előtt, amikor még a személyi adatok között a vallást is számon tartották, legalább két nagyszülőnél az izraelita megjelölés volt megadva, s így tekintették az antiszemiták is.

Meglepetésünkre azonban azt tapasztaltuk, hogy a helyzet sokkal komplikáltabb. Jelen voltak ugyanis az iskolában olyan családok is, ahol senki sem volt zsidó. Ezeknek a családoknak két típusát láttuk, az egyikbe azok tartoztak, ahol legalább az egyik szülő oldalán jelen volt a szülők holokauszt során elkövetett (vélt vagy valós) tettei miatt érzett bűntudat munkált, s a gyerek zsidó iskolába íratása részben egyfajta "jóvátétel" volt, melyet azonban alaposan átszóttek a nagyszülőktől "örökölt" antiszemita előítéletek. A másik típusba azok kerültek, akik a gyerek valamilyen problémája miatt megélt kitaszítottság érzésük mentén azonosultak a zsidósággal, s azt remélték, hogy az a közeg, amelyben mindenki kirekesztettnek érzi magát, nem lesz kirekesztő. Azt láttuk tehát, hogy vannak a zsidó kisebbséghez nem tartozó többségi csoportnak a kisebbséghez különböző, jobbra tudattalan indítékok alapján asszimilálódni igyekvő tagjai.

Azok, akik abból a csoportból kerültek az iskolába, ahonnan mi azt eleve is képzeltük, szintén több csoportra oszlanak. Kevés kivételtől eltekintve azonban a fentebbi értelemben ők, a zsidó származásúak megegyeznek abban, hogy a rendszerváltás szabadabb légköre, mely lehetőséget teremtett a zsidó identitásnak a privátlétbe visszaszorítottságból a nyilvánosság előtti megmutatására,

Tengelyi László kifejezésével élve, sorseseménnyé vált számukra. Leszámítva azon keveseket, akik olyan családban nőttek fel, ahol a zsidó származást soha nem próbálták titkolni, tagadni, felvetette zsidó identitásuk mibenlétének kérdését. Elindultak azon az úton, hogy tisztázzák, mit is jelent számukra az az örökség, amelyről sokuk csak kamaszkorában szerzett egyáltalán tudomást. Az ő szülei közül sokan ugyanis - minthogy az ötvenes években nőttek fel - a holokauszt után ily röviddel azt a stratégiát választották, hogy élnek az akkori rendszer felkínálta lehetőséggel, s "megszabadulnak" zsidóságuktól. A megszabadulást a származásuk elhallgatásával próbálták elérni, amit sokszor csak az tört meg, hogy a gyerekek antiszemita előítéleteket vittek haza. Ez volt az a pillanat, amikor elárulták származásuk titkát, s esetenként holokauszt élményeiket is megosztották gyerekeikkel. De nem meséltek szívesen.

Mindez még a rendszerváltás előtt történt. A rendszerváltás ugyanakkor a szabadabb identitásválasztást és annak nyílt vállalását nem csak a zsidóság, de az antiszemita számára is lehetővé tette: a magyar politikai életben megjelentek az első nyílt, s harsány antiszemita hangok. Ez persze nem tette könnyebbé az említett nagyszülők számára a mesélést (pedig addigra általában már az unokáik is hallgatták volna őket), s különösen annak az elfogadását nem, hogy gyerekeik úgy döntenek, az unokákat zsidó iskolába adják. Rémülettel töltötte el őket a gondolat, hogy unokáik zsidó iskolába járnak, azaz az ő interpretációjukban gettóba zárják magukat.

A rendszerváltás óta eltelt időben ebben az országban talán már mindannyian "hozzászoktunk" ahhoz, hogy a rendszerváltás előtt hön áhított, s akkor megérkezni látszott szabadság nem egészen az, amiről álmodtunk. Az "élni és élni hagyni" második fele nem mindig érvényesül, az antiszemita és egyéb kirekesztő indulatok hangerejének a szólás szabadsága jegyében nem igazán sikerül gátat szabni, olyannyira, hogy még a holokauszt tagadása sem minősül büntetendőnek. Még akkor sem, ha azt egy középiskolai tanár - igaz, nem az osztályteremben, de nyilvános politikai tevékenysége részeként - teszi. Mindennek ellenére egyre többen vannak az előbbi nagyszülő generációból azok, akik elkezdnek mesélni, mert öregedvén úgy érzik, nem szabad, hogy mindaz, amin ők keresztül mentek, elfelejtődjen; nem szabad, hogy magukkal vigyék emlékeiket a sírba; át kell adják azokat az utánuk jövő nemzedékeknek.

* * *

Panninak nincs gyereke, de ehhez a korosztályhoz tartozik. A vele készült narratív életútinterjú negyvenedik perce táján jut el történetében a felszabaduláshoz, s meséli el, hogy az milyen betegen érte őt. Majd azzal folytatja, hogy barátnője

"Eszter, mikor fölszabadultunk, azt mondta, hogy a csíkos ruhánkat elégeti, mert az életünk, eddigi életünk be van fejezve, és egy új életet kell kezdeni. S mindent el akartunk felejteni. A táborban azt hittük, hogy soha többet nevetni nem tudunk, de ahogy már nem volt veszély és borzalom körülöttünk, elkezdtünk terveket szőni, hogy hogyan kerülünk haza, hogy mit fogunk legelőször csinálni. Azt mondtuk, csak Berlinig nehéz eljutni és ott elmegyünk a követségre és kérünk útlevelet, főlhívjuk a hozzátartozókat, megkérdezzük, értünk tudnak-e jönni és hazamegyünk. Igen ám, de ez naivitás volt. Hat hétig tartott, mert onnan Ravensbrückből semmi közlekedési eszköz nem ment."

A meglehetősen körülményes hazautazás részletei közül csak annyit emelnék ki, hogy az úgy indult, hogy fiatal orosz katonák megerőszakolták őket. Berlinben viszont, amikor elmondták, honnan jönnek, azonnal kaptak segítséget.

*"Akkor minden jó volt, minden falat. Most visszagondolva, megint azt mondom, hogy nem csoda, hogy nem hiszik el az emberek [a holokauszt rémségeit], mert hogy embernek nevezett szörnyetegek mit tudnak csinálni, azt nem lehet elképzelni. Én se tudtam volna elképzelni. És dacára annak, hogy azt mondtam magamban, hogy **túl kell éljem, hogy ezt a borzalmat, a poklok poklát túlélő elmesélje**, hogy ez soha többé ne fordulhasson elő. Mégsem tudtam róla beszélni. Azt mondtam, ne kérdezzetek, és csak a felszabadulás utáni eseményeket tudtam megosztani másokkal."*

Panni ugyan hangsúlyosan és visszatérően mesélt arról, hogy a felszabaduláskor eldöntötték, hogy nem beszélnek az átélt pokolról soha, később azt a korábbi emlékét is felidézte, hogy a lágerben időnként az az érzése volt - legalábbis ma úgy éli meg -, hogy az adott neki erőt a túléléshez, hogy nem hallhat meg, hisz kell legyen valaki, aki majd el tudja mesélni, hogy min mentek keresztül, mit

éltek át, mit tettek velük. Végül valóban nem is mesélt, csak a hazaútjukról.

Panni története nagy vonalakban így foglalható össze. 1920-ban születik meg egy Budapestről nem messze fekvő kisvárosban, ahol szüleinek vaskereskedése van. Bécsben jár középiskolába, de az Anschluss miatt tanulmányait félbe kell hagynia. Hazajöve szülei kereskedésében dolgozik, s 21 évesen, az utolsó pillanatban, amikor ez még egyáltalán lehetséges, fél-legálisan, s a fiú szülei tiltakozása ellenére, engedélyt szereznek, s Panni titokban férjhez megy nem-zsidó szerelméhez. Házasságuk azonban rövid életű, pár hónap múlva elválnak. Panni hazamegy a szüleihez, s egy zsidó kalaposnál lesz tanonc. Másfél évvel később volt férje, aki időközben újranősült, meglátogatja, s azt ígéri, a háború után elvállik, s újra feleségül veszi.

Szüleit a városukból deportálják, de Panni és két iker húga szerencséjükre épp Budapesten van, s így nem kerülnek velük együtt Auschwitzba. S bár a deportálást ők sem ússzák meg, Panni két húga még a halálmenet elején megszökik. Ő azonban nem tart velük, lágerbe kerül, Eszterrel együtt, aki 15 évvel idősebb nála. Az óbudai téglagyárban ismerkednek meg, amikor összegyűjtik őket, s ettől kezdve mindenüket megosztják egymással. Törekvésük, hogy együtt maradhassanak, sikerrel jár, együtt csinálják végig a lágert.

Hazajöve Panni megtudja, hogy szülei meghaltak Auschwitzban, de két iker húga várja itthon. Fizikailag felépül, dolgozni kezd, munkája révén sokat utazik, s nincsenek egzisztenciális gondjai. Eszter hazatérésük után pár évvel emigrál, majd az emigrációban öngyilkosságot követ el. Pannit nem sokkal hazatérésük után felkeresi volt férje, de ő nem megy bele a kapcsolat folytatásába. 20 évnek kell még eltelnie ahhoz, hogy újra partnerre találjon.

Panni soá előtti történetében mintha egy kiegyensúlyozott, harmonikus családi életet látnánk. Még az Anschluss, s a magyarországi zsidótörvények sem látszanak igazán nagy törésnek. Még a nem-zsidó anyós-após ellenállásával is mintha sikerülne megküzdnie a párnak, legalábbis kezdetben.

Aztán mintha mindennek vége szakadna. Hiszen talán az ő tiltakozásuk az, ami a rövid időn belül való válást okozza. Vagy talán valami egyéb antiszemita környezeti hatás? Hisz azt nem feltételezhetjük, hogy a férfi, aki vállalta a titkos esküvő kockázatát, hirtelen maga vált volna antiszemitává. Az alkalmazkodási igény, a félelem, a behódolás a külső nyomásnak annál inkább valószínűsíthető.

S akkor Panni? Mi játszódhat le benne? Lehetséges volna, hogy azt tervezték, vagy esetleg ő titkon arra számított, hogy ez tényleg csak egy formális gesztus, s kapcsolatuk mindennek ellenére fenntartható, s ha "helyreáll a világrend", valóban újra összeházasodnak? A fiú mindenestre talán valóban ezt hitte, talán tényleg így gondolta, amikor ezt mondta.

Még az sem lehetetlen, hogy maga Panni szorgalmazta a válást, hogy legalább a férje ne legyen veszélyben. De hát mi oka lett volna erre? A törvények ezt a helyzetet önmagában nem szankcionálták.

Persze elképzelhető, sőt felettébb valószínű, hogy bármi hangzott is el közöttük, Panni helyzetében ezt csak cserbenhagyásként lehetett megélni. Hogy nem elég, hogy sorra születnek az őt magát, s hitsorsosait diszkrimináló törvények, még személyesen is elhagyják, elhagyja az, akivel össze kívánta kötni az életét. S teszi ezt az után, hogy a titokban megkötött házasság gesztusával korábban épp az ellenkezőjét ígérte.

S akkor hogyan megy az akkor 21 éves fiatal Panni élete tovább? A két trauma, a magánéleti, s a zsidóságot általában sújtó nyilván összegződik. Vagy esetleg egyik feledtet, vagy háttérbe szorítja a másikat? Lehetséges volna, hogy Panni azért nem akar testvéreivel együtt szökni, mert a magánéleti trauma oly súlyos, hogy feladta, s nem képes küzdeni az életéért? Esetleg a közös sorsban való osztozás segít feledni saját "privát" bánatát?

Mert azt nem feltételezhetjük, hogy e lépésének az lett volna az oka, hogy nem volt jóban a húgaival. Erre semmi nem utalt a biográfiában. Mint ahogy arra sem, hogy Panni gyávább lenne náluk, hogy ő ne merné vállalni a szökés kockázatát. Sőt, épp azt láttuk, hogy a házassággal járó nehézségeket is bátran vállalta. S aztán a deportálás során - s ezeket a részleteket most nincs időm ismertetni - bebizonyosodott, hogy amikor Eszternek kellett segíteni, akkor sem ismert félelmet.

Bár a hazatérés után élete minden más tekintetben rendeződik, társra nem talál. Nincsenek komoly gondjai, évei mégis egyhangúan telnek, talán kissé örömtelenül is. Ez azt az elképzelést látszik támogatni, hogy a személyes trauma, melyet a férje viselkedése okozott, oly súlyos volt, hogy

Panni ugyan a lágerben nem adta fel, s küzdött az életben maradásért, sőt Eszteréért is, csak akkor talál újra olyan férfira, akivel meg tudja osztani életét, amikor már túl idős ahhoz, hogy ne csak ketten tartozzanak össze, de gyerekek is lehessenek.

Panni már az interjú tízedik percétől kezdve emleget egy bizonyos WALTER-t, aki különböző dolgokat kiderített az ő történetével kapcsolatban. S bár nem meséli el, hogy pontosan ki is a férfi, annyi sejthető, hogy Walter - egy vélhetően már a holokauszt után született német - férfi, aki valamiért kutatja egy olyan túlélő csoport sorsát, amelybe Panni is beletartozik. S azt is érezni szövegéből, hogy Walter megjelenése fordulópontra lehetett. Hisz ez az idős asszony olyan lelkesedéssel beszél róla, hogy attól egészen megfiatalodik. Szinte ki van cserélve, amint csak eszébe jut. Nyoma sincs annak az életuntnak, amelyről a szöveg más helyei árulkodtak.

"[Walter] egy fiatal hőzöngő egyetemista volt, most 58 éves, tehát még meg sem született [a holokauszt idején]. És elment dolgozni a Siemens-Haske művekhez, és az archívumban nem találta meg '38-tól '45-ig az iratokat. És akkor kezdett el kutatni. Eleinte a Siemens cég fizette az ő munkáját és minden évben az évfordulókon a Siemens cég meghívta a túlélőkből azokat, akiket Walter megtalált. Kereste őket mindenütt, mind a huszonöt országban, ahonnan voltak. És így jutott el hozzám."

Panni megismerkedik vele, elmeséli neki lágerélményeit.

"Aztán telefonált a Walter, hogy '95-ben, az 50 éves felszabadulásra, az ünnepélyre menjek ki, hogy van-e annyi lelkierőm, hogy össze tudom szedni magam, és okvetlenül menjek el. Az volt az első kimenetelem Németországba. A gyomrom az itt volt a torkomban és a szívem is ott dobogott, de mikor láttam, hogy az ifjúság és a vezetőség a ravensbrücki múzeumban mennyire dolgozik, mert a neonácizmus él és van egy magja, de hogy milyen munka folyik ott, amikor itt Magyarországon még semmi ezzel kapcsolatba nem volt, akkor úgy megnyugodtam és örültem, hogy kimentem és láttam a fiatalokat."

Majd beszámol arról, hogy azóta magyarországi pozitív példát is látott, sőt maga is jár magyar iskolákba mesélni az élményeiről, s hogy részt vett olyan utazáson is, ahol magyar gyerekeket vittek el Ravensbrückbe, illetve német fiatalokat is hozott hozzá Walter, hogy meséljen nekik. Walter megjelenésével megtört a jég.

"Walter az, aki megnyitott, és aki azt mondta, hogy ezzel tartozol az elpusztítottakért. Ezzel nyitott meg. És ebben igazra volt. Hogy legalább ennyit tehetek értük. Temető nincs, sírjuk nincs, ahova megy az ember, de hogy ne legyenek elfelejtve. Ami sajnós egyre fontosabb."

Vajon mitől van az, hogy az emlékeiről egyáltalán nem beszélő Panni nem csak, hogy hivatásos mesélővé vált, de hogy ráadásul mindez egy soá után született német férfi hatására történt, tehetjük fel a kérdést magunknak. Bár a rendszerváltáskor ezt reméltük, a magyar közélet nem változott abba az irányba, hogy könnyebbé vált volna a zsidó származást vagy bármiféle másságot vállalni. Az öregedés lenne a magyarázat? Sokan mások a soá túlélői közül, akikkel kutatásomban interjút készítettünk, mondta azt, hogy eljött az idő, hogy mesélniük kell, mert nem vihetik magukkal a történeteiket a sírba. Ez azonban kevésnek tűnik egy ilyen gyökeres átváltozás megmagyarázásához.

Lehetséges lenne, hogy Panninak valamiért könnyebb egy "messzi földről jött idegennek" mesélnie? Hogy az idegen talán nem csak, hogy kevésbé emeli be a közös traumába a saját privát traumáját, de vele talán a közös traumáról is könnyebb beszélni. Hisz Walter, lévén német, abból az országból érkezett, amelyben az 1968-as diáklázadások, majd később a Historiker Streit radikális fordulatot hozott. Ott felnőtt egy nemzedék, amely számon kérte a szülein, hogy mit tettek. Számon kérték rajtuk a holokausztot, s ezáltal megindult egy olyan folyamat, amelynek során Németország - azaz akkor még csak az NSZK - minden más, a II. világháborúban a Harmadik Birodalommal szövetséges országnál jobban feldolgozta XX. századi történelmét, s amelyben ennek révén minden más országnál inkább lehetővé vált a soáról való beszéd. Panni pedig egy olyan országban él, amelyben mindez egyáltalán nem történt meg, amelyben sem ő, sem senki más, aki túlélte a soát, vagy aki felmenői ilyen történeteiket magára veszi, nem pusztán azért nem kerülheti meg azt a kérdést, hogy magát zsidónak, zsidó magyarnak, vagy magyar zsidónak vallja, vagy pedig magyarnak, mert a soá tudattalanul még a tudatosan elutasított zsidó identitást is felerősíti, hanem azért sem, mert egy a mai napig oly sokszor és oly sokakat, köztük a zsidókat is kirekesztő közegben ez semmiképp nem lehetséges. Walterrel szemben ülve, aki egy a soával való szembenézést is felvállaló németiséget képvisel, egy olyan németiséget, amely egyben egy olyan európaiság is, amelyben a holokauszt

tagadása önmagában is bűncselekmény, ez a kérdés nem tevődik fel. Hisz ez az európaiság az, amiben ők egyek lehetnek, s ami sokkal inkább lehetővé teszi Panni számára a mesélést, mint a saját közege, ahol maga a köztársasági elnök kéri - a szólásszabadság védelme érdekében - az alkotmánybíróság normakontrollját a gyűlöletbeszédet tiltó törvény tervezetére.

Aki pedig egyszer elkezd mesélni, ráérez annak ízére, megérzi annak gyógyító hatását, sőt mi több, még azt az érzést is kapja, hogy volt értelme a szenvedésének. Hisz története elmesélésével taníthat, megbékélést hirdethet, s így a világot is jobbá teheti. S ez az addigi búskomorság helyett erőt, s hivatástudatot ad. Személyes szinten pedig talán valamelyest könnyebbé teszi a "magán" trauma cipelését, s segít megtalálni a választ a ki vagyok én: magyar, magyar zsidó, zsidó magyar vagy zsidó kérdésére, s segít abban is, hogy bármi legyen a válasz az előbbi kérdésre, e furcsa, ellentmondásos magyar közegben is ki merjen lépni a nyilvánosság elé, s ott is el tudja mesélni saját történetét.

[A tartalomhoz >>](#)